

Ordnungspolizei in 1942 op de Heuvel in Tilburg. Coll. Regionaal Archief Tilburg.

Ton de Jong

Het vuile werk werd niet bestraft

Het optreden van de *Grüne Polizei* in Noord-Brabant, 1940-1944

Inleiding

In de regenachtige ochtendschemer van 7 september 1944 vermoordden manschappen van de *Ordnungspolizei* in Biest-Houtakker (gemeente Hilvarenbeek) veearts Piet Leermakers en onderduiker Jan van Dongen. Zij werden doodgeschoten achter het huis van de veearts. Acht jonge kinderen hadden geen vader meer, zijn vrouw kwam de klap nooit te boven. De kinderen bleven met veel vragen zitten. Wie waren de daders? Wie was de verrader? Waarom heeft er nooit vervolging plaatsgevonden? De antwoorden kwamen niet. Zelfs niet op de vraag waarom de *Ordnungspolizei* erbij betrokken was. Had het ook de *Sicherheitsdienst* of de *Feldgendarmarie* kunnen zijn? Deze vragen leidden tot een speurtocht om licht te brengen in deze duisternis.

De Duitsers beschikten over een omvangrijk repressieapparaat dat gewelddadiger werd naarmate de bezetting langer duurde.¹ Het bestond uit verschillende segmenten die met elkaar waren verbonden, soms hiërarchisch, soms alleen ad hoc en operationeel. De vraag is wie in Noord-Brabant feitelijk de verschillende taken uitvoerde. Welke instantie was verantwoordelijk voor de uitoefening van repressie en wie waren de mannen die het vuile werk verrichtten? Over de rol en de daden van de *Sicherheitsdienst* in Noord-Brabant is het een en ander bekend. Zo zijn afzonderlijke gebeurtenissen in kaart gebracht maar niet de geschiedenis van de organisatie en de individuele daders.² Naar de *Ordnungspolizei* (Orpo), vanwege de kleur van hun uniform ook wel *Grüne Polizei* genoemd, is nauwelijks onderzoek gedaan. Hoe was zij landelijk en regionaal georganiseerd? Wat waren haar taken en hoe voerde zij die uit? Wie waren de mannen die de leiding hadden en hoe vatten zij hun taak op? Zien we in de loop van de tijd een verandering in de manier waarop ze hun werk uitvoerden? Tot slot: hoe verliep de vervolging en bestraffing na de oorlog?

Dit onderzoek naar de daders van de moord op Leermakers en Van Dongen kreeg er een breder en dieper spoor bij: het in kaart brengen en analyseren van de *Ordnungspolizei* in Noord-Brabant. Dat is niet eerder gebeurd. In Nederland is slechts fragmentarisch onderzoek gedaan naar de *Ordnungspolizei*. In Duitsland is de wetenschappelijke belangstelling groter, want ingegeven door de wandaden van de *Ordnungspolizei* in Oost-Europa.³ De bekendste Duitse publicist/onderzoeker is Wolfgang Curilla, die in 2020 *Die deutsche Ordnungspolizei im Westlichen Europa 1940-1945* publiceerde.⁴ Aan Nederland besteedt hij 135 pagina's, waarin hij organisatie en daden in grote lijnen schetst. De gruwelijkheden in

1 Van den Moosdijk, 'Noord-Brabant: verzet en repressie in nationale context'.

2 Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', 156-160; Bak, *Een oord van bang wachten*.

3 Browning, *Ordinary Men*.

4 Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei im Westlichen Europa*. Zie de recensie door Guus Meershoek op www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-29166 (geraadpleegd 10 maart 2023).

Brabant, ook de moord op Leermakers en Van Dongen, worden terloops behandeld.⁵ Een belangrijke bron zijn de persoonsdossiers van *Ordnungspolizisten* in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging.⁶ Ook in Duitse archieven, in literatuur en gedrukte media is het nodige te vinden.

Muzikale entree

De Duitse politie werd in 1936 in twee delen gesplitst: de *Ordnungspolizei* (afgekort als Orpo, ook wel OrPo) en de *Sicherheitspolizei* (afgekort Sipo).⁷ In 1939 gingen de Sipo en de *Sicherheitsdienst* of SD, de inlichtingendienst van nazi-Duitsland, samen in het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) onder bevel van Heinrich Himmler (1900-1945), hoofd van de SS. De Orpo was de reguliere, geüniformeerde politie. Hieruit werden in 1939 pseudomilitaire formaties geselecteerd, aangevuld met reservepolitie en vrijwilligers. Zij werden gelegerd in kazernes. Deze politiebataljons waren aanvankelijk gericht op het handhaven van de orde in bezet gebied, maar werden al snel ingezet als veiligheidstroepen in Joodse getto's in Oost-Europa en daarna bij de massa-executies van Joden.

Vrijwel direct na de capitulatie van Nederland op 15 mei 1940 werden ook hier bataljons van de *Ordnungspolizei* geplaatst. Zij bestonden uit reservisten, die vaak al wat ouder waren, en gewone politiemensen. Het onderscheid vervaagde gedurende de bezetting door opleiding en opgedane ervaring. In Nederland zijn zestien verschillende politiebataljons actief geweest.⁸

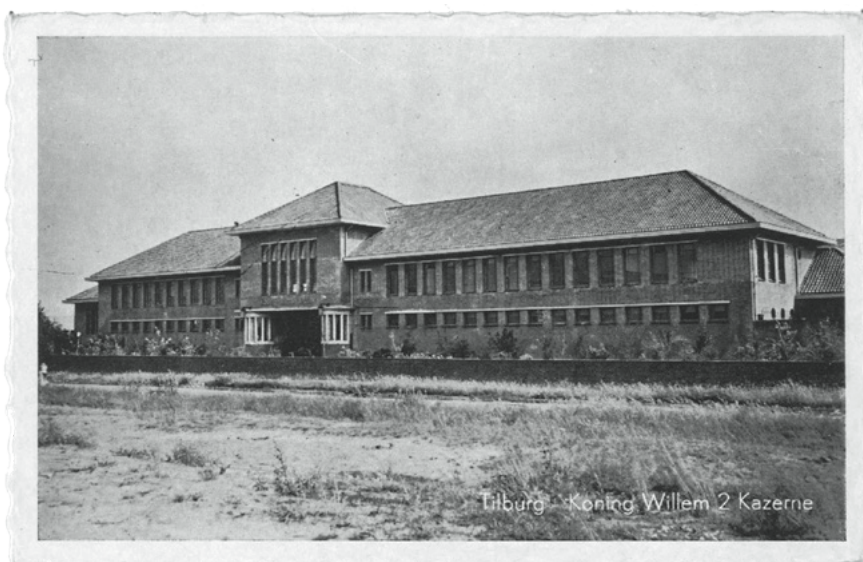
De *Ordnungspolizei* werd zoals gezegd ook *Grüne Polizei* of *Schutzpolizei* (Schupo) genoemd. Het eerste bericht in de Nederlandse kranten dateert van 4 juni 1940: bijna alle kranten namen het Duitse persbericht letterlijk over. Het vermeldt de aankomst van een bataljon; toegevoegd wordt dat er ook een muziekkorps was meegekomen.⁹ Op 22 juni volgde een grote parade in Utrecht, waaraan ook het regiment Duitse brandweerlieden deelnam dat intussen aan de *Ordnungspolizei* was toegevoegd.

Willem II-kazerne

Op 5 juni 1940 streek de *Ordnungspolizei* neer in het Witte Dorp te Eindhoven, de in 1938 opgeleverde woonwijk in Oud-Stratum gebouwd in de stijl van de nieuwe zakelijkheid.¹⁰ Meteen werd voor korte duur een compagnie gestationeerd in Helmond om betogers te ontmoedigen die protesteerden tegen de doorvoer van krijgsgevangenen naar Duitsland.¹¹ Na enkele weken verkaste *Polizeibataillon 93* naar de Willem II-kazerne in Tilburg.¹² Dat was een logische keuze. De door A.G. Boost ontworpen kazerne was één van de zestien nieuwe kazernes die in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog werden gebouwd, werd pas in november 1939 in gebruik genomen en bood gemakkelijk plaats aan vijfhonderd manschappen.¹³ Dat waren er in 1940 een stuk minder: volgens opgave van de commandant ongeveer driehonderd.¹⁴ Het bataljon, afkomstig uit Frankfurt am Main, werd geleid door majoor Erich Klein, die had gevochten in Duinkerken. Hij bracht buitgemaakt oorlogsmaterieel mee naar Tilburg, waar het werd gesloopt. In het najaar werd *Polizeibataillon 93* afgelost door *Reserve-Polizeibataillon 112*, onder bevel van majoor H. Martin. Dit bataljon, met Maagdenburg als standplaats, verbleef tot mei 1942 in Tilburg, om vervolgens te worden ingezet in Noord-Rusland. *Reserve-Polizeibataillon 66* (later *Bataillon I*) onder commando

Polizeibataillon 93 marcheert in 1940 in Tilburg.

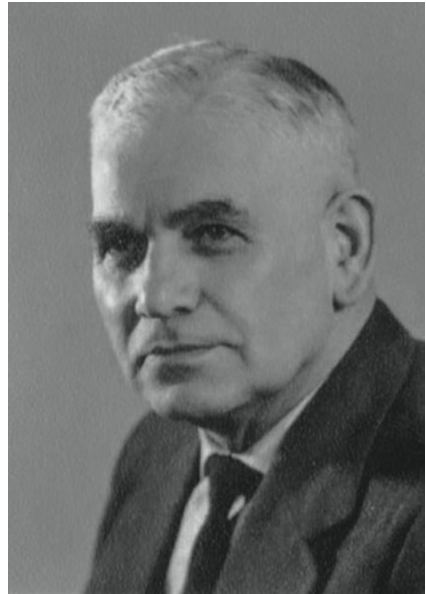
Tilburg - Koning Willem 2 Kazerne

- 5 Een andere studie is die van Muñoz, *Hitler's Green Army. Volume I.*
- 6 NL-HaNA, 2.09.09, CABR. Dit archief is tot 2025 beperkt openbaar.
- 7 Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', 84-85, 93.
- 8 Breukers, *Politie en bezettingstijd*, 3.
- 9 Gedigitaliseerde krantenartikelen op Delpher.nl.
- 10 'Polizei-Bataillon 93 in Holland' op www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/33417-polizei-bataillon-93-in-holland/ (geraadpleegd 10 maart 2023).
- 11 Currilla, *Die deutsche Ordnungspolizei im Westlichen Europa*, 171, 203, 207.
- 12 In de Kromhoutkazerne te Tilburg was een onderdeel van de *Luftwaffe* gelegerd.
- 13 Na de oorlog waren er de Af- en Aanvoertroepen gelegerd, die in 1993 Tilburg verlieten. De gebouwen dienden vervolgens tijdelijk als gevangenis. De toekomstige bestemming is woongebied. 'Koning Willem II-kazerne' op wikimiddenbrabant.nl/Koning_Willem_II-kazerne (geraadpleegd 10 maart 2023).
- 14 NL-AsdNIOD, 077. *Generalkommissariat für das Sicherheitswesen*, inv.nr. 1727, Correspondentie met het *Reservepolizeibataillon* 112, 1941-1944.

van majoor Heinrich Esser marcheerde toen de kazerne binnen.¹⁵ Het bataljon kwam uit Frankrijk en had daar geen slechte naam opgebouwd. In Nederland werden deze Orpo's echter meteen betrokken bij de arrestatie en deportatie van Joden.¹⁶

Ander volk

In juli 1942 veranderde de structuur van de *Ordnungspolizei* in Nederland. Tussen de bataljons en de *Befehlshaber der Ordnungspolizei* werd een nieuwe laag geschoven, *SS-Polizei-Regiment 3*. Hieronder ressorteerden de drie bataljons, die simpelweg 1, 2 en 3 werden genoemd. De regimentsstaf werd begin 1943 gevestigd in het gevorderde klooster van de congregatie Dochters van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart aan de Bredaseweg 191 in Tilburg. De manschappen van het Tilburgse *Bataillon I* maakten in januari 1943 plaats voor vermoeide Orpo's van het Oostfront. Majoor Herbert Fürck (1906-1992), die in Riga mede leiding had gegeven aan de moord op 26.000 Joden, voerde vanaf 7 februari 1943 dit bataljon aan.¹⁷ Voor zijn inzet in Riga werd hij bevorderd tot *SS-Sturmbannführer*.¹⁸ Hij woonde tot 11 oktober 1944 met zijn ondercommandant in de geconfisqueerde stadsvilla Prof. Dondersstraat 73, waar tot hun vlucht in mei 1940 het Joodse gezin Polak-van Cleeff had gewoond.¹⁹ De Duitsers in de Willem II-kazerne kregen in juli 1943 Nederlandse collega's in huis. Honderddertig jonge politiemannen die hun opleiding hadden gevolgd bij de pro-Duitse opleiding in Schalkhaar, vormden een Politie Compagnie die aanvankelijk in Eindhoven was gestationeerd, maar bij de *Ordnungspolizei* beter op haar plaats was. De compagnie werd vooral ingezet bij de grensbewaking. Het liep niet zoals de Duitsers wilden. Manschappen van de compagnie doken onder en er werden wapens naar buiten gesmokkeld. Voor straf werd de compagnie in augustus 1944 verplaatst naar Amsterdam. Een dertigtal agenten kwam niet door de screening en werd niet naar Amsterdam maar via Kamp Amersfoort naar Duitse concentratiekampen getransporteerd, waar een aantal van hen omkwam.²⁰

Herbert Fürck op latere leeftijd. Privéarchief familie Fürck

Een andere vreemde eend in de bijt was de 14de *Polizei-Panzerjäger-Kompanie* (14./SS-Pol.Rgt 3), die als compagnie van de *Ordnungspolizei* direct onder de regimentsstaf viel en in 1943 of 1944 in Tilburg aankwam. De 120 manschappen waren met hun materieel gelegerd in de Willem II-kazerne. De compagnie stond onder leiding van Friedrich (Fritz) Gerdes (1910-1960), die vier keer Duits kampioen speerwerpen werd en in 1936 meedeed aan de Olympische Spelen in Berlijn. De compagnie werd begin september 1944 ingezet bij de gevechten rond Hasselt.²¹ Zij beschikte over verouderde tanks die omgebouwd waren tot gemechaniseerd geschut met een zwaarder kanon: de zogeheten *Panzerjäger*.

Uitrusten

In Nederland was een wisselend aantal bataljons gelegerd, eerst vijf, later drie. In 1943 en 1944 lagen bataljons in Amsterdam (met de leiding in het Tropenmuseum), Den Haag en Tilburg. Ze waren gemotoriseerd en bezaten machinegeweren, mortieren en licht geschut. De drie bataljons varieerden in grootte tussen vier- en zevenhonderd manschappen, die in kazernes waren gelegerd. Samen vormden ze een regiment, waarvan de staf zoals gezegd vanaf 1943 gevestigd was in Tilburg. In enkele andere plaatsen lag een ondergeschikte kleinere eenheid. Eind 1942 bedroeg de totale sterkte van de *Ordnungspolizei* 3.079 man tegenover 12.886 Nederlandse politiemannen.²²

Alle Duitse politie-instanties in Nederland hadden hun eigen werkwijze, taak en bevelstructuur met aan de top altijd de *Höhere SS- und Polizeiführer* Hanns Albin Rauter (1895-1949).²³ De *Sicherheitsdienst* (SD) telde samen met de *Sicherheitspolizei*, die bestond uit de *Geheime Staatspolizei* of *Gestapo* en de *Kriminalpolizei*, ongeveer duizend man. De SD, de geüniformeerde politieke recherche met infiltranten en *V-Männer* ('vertrouwensmannen' of informanten), werkte landelijk en regionaal vanuit kantoorachtige gebouwen en was vooral op straat te zien wanneer er arrestaties werden verricht. De SD had het gemunt op het georganiseerde en ongeorganiseerde verzet en leverde een grote bijdrage aan de opsporing van Joden.

De namen van de bataljons van de *Ordnungspolizei* veranderden wanneer de Duitsers weer eens een reorganisatie doorvoerden. Een belangrijke naamsverandering vond plaats in februari 1943, toen de bataljons de toevoeging 'SS' kregen en daarmee een nazi-orgaan werden. Eerder waren het louter politieregimenten, weliswaar met een nauwe relatie tot de SS. Dit was een beloning voor SS-leider Heinrich Himmler voor bewezen diensten in Oost-Europa, waar de *Ordnungspolizei* met name in Wit-Rusland en de Baltische staten actief had deelgenomen aan het massaal doodschieten van Joden en andere opposanten van de nazi's.²⁴ De bataljons werden voor het vuile werk beloond met een relatief rustig verblijf in Nederland. De toevoeging SS was ook een bevestiging van het veranderde karakter van de *Ordnungspolizei*: de organisatie werd meer en meer militair van aard en nestelde zich in het SS-complex. Het onderscheid in taakuitoefening tussen *Waffen-SS* en Orpo-eenheden werd steeds vager. In de volksmond was het allemaal SS. Het grote verschil was dat leden van de *Waffen-SS* (met grijs uniform) individueel lid waren van de SS, maar de manschappen van de Orpo vaak niet.²⁵

De bevelsstructuur van de *Ordnungspolizei* was sterk gelaagd. Vanaf begin 1943 was de situatie als volgt: onder Rauter als hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland stond de *Befehlshaber der Ordnungspolizei* (BdO), die met zijn staf eerst in Den Haag, later in Nijmegen en aan het slot van de oorlog in Meppel was gevestigd. BdO waren achtereenvol-

15 Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei im Westlichen Europa*, 215.

16 CIA, 'Deportation of Jews from the Netherlands in 1942' op www.cia.gov/readingroom/docs/DEPORTATION%20OF%20JEWS%20FROM%20THE%20NETHERLANDS%20IN%201942_0001.pdf (geraadpleegd 30 maart 2023).

17 Het betrof *Polizeibataillon 56*, dat als oorspronkelijke standplaats Stuttgart had.

18 Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei im Westlichen Europa*, 264.

19 Bijsterveld, *Ons huis*, 25-27, 202.

20 In 't Veld, *De SS en Nederland*, 130.

21 Zie discussiebijdragen op 'Forum der Wehrmacht' op www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/14111-res-pol-bat112-i-pol-reg3-stab-polreg5/&pageNo=2 (geraadpleegd 14 maart 2023).

22 In 't Veld, *De SS en Nederland*, 940.

23 Voor dit en het volgende: Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', 91-92, 99-134, 138-140, met name 117.

24 Browning, *Ordinary Men*, geeft een indringend beeld van de moord op 83.000 Joden door een bataljon van de *Ordnungspolizei*.

25 NL-HaNA, 2.09.08, Directoraat voor de Bijzondere Rechtspleging, inv.nr. 944, Organisatie en indeling van de Duitse *Ordnungspolizei*.

gens Otto Schumann (1886-1952), vanaf december 1942 Heinrich Lankenau (1891-1983), vanaf begin januari 1944 Hellmuth Mascus (1891-1972), vanaf 14 oktober 1944 tot februari 1945 Hans Griep (1895-1946) en tot de capitulatie wederom Mascus.²⁶ De staf had onder meer een afdeling die zich bezighield met de organisatie van de Nederlandse politie en een afdeling die een databestand met personalia van Nederlandse politiemensen bijhield. Een opdracht van Rauter liep meestal via de *Befehlshaber der Ordnungspolizei*, vervolgens naar de regimentstaf in Tilburg en ten slotte naar het bataljon, maar hij benaderde ook wel rechtstreeks een bataljon. Bij de procureurs-generaal (PG's) in de provincies waren verbindingsofficieren gedetacheerd. Deze *Verbindungsoffiziere* hadden als taak de Nederlandse politie in de gewenste richting te manoeuvreren. In Noord-Brabant was de verbindingsofficier van de PG gevestigd in Den Bosch. Ook de gewestelijke politiedirecteuren kregen een Duitse officier als assistent c.q. pottenkijker. Een belangrijke taak was het optreden als gevechtseenheid in geval van een invasie. Daarvoor werd intensief geoefend. De Orpo werd aan het front een operationele eenheid binnen het Duitse leger. Een speciale landelijke eenheid, de *Funkbeobachtungsstelle*, hield zich bezig met het opsporen van illegale zenders. De dienst had zes peilauto's in bedrijf.²⁷

Na de bevrijding van Zuid-Nederland reorganiseerde de *Ordnungspolizei* zich ten noorden van de grote rivieren. Vanuit het Zuiden gevluchte 'foute' politiemannen en NSB'ers traden toe tot de *Grünen* of andere eenheden. Zij maakten zich opnieuw schuldig aan ernstige misdaden. Een voorbeeld is de Nederlander Heije Karel Burger (1906-1988). Politieofficier en NSB'er Burger arresteerde in Tilburg 27 onderduikers, voornamelijk Joden, van wie er 23 niet terugkeerden. Hij was op 6 april 1945 betrokken bij de executie van vijftien Nederlanders in Dedemsvaart. Tegen hem werd aanvankelijk de doodstraf geëist, die later omgezet werd in twintig jaar gevangenisstraf.²⁸

Charmeoffensief

De *Ordnungspolizei* probeerde aanvankelijk sympathiek over te komen bij de bevolking. Het muziekkorps van de *Ordnungspolizei* gaf her en der in het land concerten, onder andere op 15 juli en 31 oktober 1940 in Tilburg.²⁹ Als onderdeel van het charmeoffensief werd in februari 1941 voor het eerst de *Dag van de Duitse politie* georganiseerd. In Tilburg nodigde de commandant vierhonderd kinderen uit voor een warme maaltijd in de Stadsschouwburg aan de Heuvel.

Te kwart voor twaalf reden drie veldkeukens voor, twee waren gevuld met smakelijke rijstsoep, de derde met chocolade. (...) Voor de muzikale omlijsting zorgde de eigen muziekkapel van het bataljon, evenals het zangkoor en de groep mondharmonicaspelers.³⁰

Onderling hielden de bataljons sportwedstrijden, waarbij vooral de driekamp (honderd meter hardlopen, kogelstoten, verspringen) populair was.³¹ In februari 1942 werd de *Dag van de Duitse politie* nog uitbundiger gevierd. Opnieuw kregen vijfhonderd Tilburgse kinderen een warme maaltijd. Na een concert van het muziekkorps nam bataljonscommandant Martin op De Heuvel de parade af van zijn manschappen. Een Duitse krant schreef: *Die gute Haltung und das selbstbewusste Auftreten der Männer musste jedes Herz erfreuen.*³² Er kwamen echter nauwelijks Tilburgers op af. De dag werd besloten met een bonte avond, die twee dagen later werd herhaald. *Der Grüne Polizei will und wird immer Freund und Helfer sein*, eindigt het artikel. Zes weken later, van 1 tot 8 april, organiseerde het bataljon in het

De Duitsers deelden in Tilburg gratis maaltijden uit. Foto NIOD.

stadhuis van Tilburg een drukbezochte tentoonstelling 'Voor het Kind' van zelfgemaakt speelgoed, dat geschonken werd aan Nederlandse en Duitse kinderen.³³ Het was de laatste keer dat de *Ordnungspolizei* min of meer positief in het nieuws kwam. De Dag van de Duitse politie werd daarna niet meer gevierd.

Tilburgse kinderen krijgen van de Ordnungspolizei een warme maaltijd aangeboden. *De Tijd* 18 februari 1941, foto FOTAC.

- 26 Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', 138 noot 233.
- 27 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 6, 873.
- 28 Van Putten, 'Piet Gerrits', 90.
- 29 *Dagblad van Noord-Brabant*, 21 oktober 1940.
- 30 *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 17 februari 1941; *De Tijd*, 16 en 18 februari 1941.
- 31 *Arnhemsche Courant*, 14 juli 1941.
- 32 *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 15 februari 1942.

Een school zwaardvissen

De *Ordnungspolizei* was in de steden waar zij was gelegerd zichtbaar aanwezig, in tegenstelling tot de *Sicherheitspolizei*. Wanneer er niets bijzonders was, zag je, zo schreef Simon Carmiggelt, 'die lui op de fiets door de stad patrouilleren, geluidloos, vooruitglijdend als een school zwaardvissen'.³⁴ Zij hielpen de Nederlandse politie soms bij het regelen van het verkeer, maar verbleven vooral op de kazerne, waar veel aan exercitie en sport werd gedaan. De manschappen verbleven in de kazerne, de (onder)officieren in geconfisqueerde woningen. Villa's hadden de voorkeur, zoals in de Prof. Dondersstraat in Tilburg. Om de tijd door te komen kregen de manschappen in de Willem II-kazerne uitgebreide scholingsprogramma's voorgeschoteld, de *Wochenschulung*. Die bestond uit pure indoctrinatie. De Russen werden afgeschilderd als barbaren. Met de cursus *Der Jude, ein ewiger Schmarotzer und Zerstörer* ('De Jood, een eeuwige parasiet en vernietiger') werd de Jodenhaat aangewakkerd.³⁵

In Tilburg en regio was de Orpo zichtbaar tijdens verplaatsingen en oefeningen, voornamelijk op de Regte Heide onder Goirle en Riel. Geregeld reden zij met drie wagens vaste trajecten door Brabant. De eerste route liep van Tilburg via Eindhoven-Helmond-Boxtel en Oisterwijk. De tweede ging door West-Brabant: Tilburg-Breda-Roosendaal-Bergen op Zoom-Breda-Tilburg. De bevolking imponeren was het doel van deze rondritten.³⁶ De handhaving van orde en regels lieten zij voornamelijk over aan de Nederlandse politie, maar wanneer zij bij toeval een overtreding constateerden, bleef de Orpo niet aan de kant staan. De bevelslijn van de *Ordnungspolizei* naar de Nederlandse politie liep voor Noord-Brabant en Limburg 'over Den Bosch'. Tot 1 maart 1941 was aan de *Beauftraften des Reichskommissars für die Provinzen*, de bestuurlijk toezichthouder namens het Duitse bestuur in de provincie, een stafofficier van de *Ordnungspolizei* verbonden. Daarna was hij als verbindingsofficier gekoppeld aan de procureur-generaal. Hij gaf aanwijzingen aan de Nederlandse politie, greep in bij conflicten en bij weigerachtig gedrag, en zag erop toe dat Duitse regelgeving werd uitgevoerd, om te beginnen de verduisteringsmaatregelen. Verbindingsofficier voor Noord-Brabant en Limburg was Franz Wolk (1894-?), die deze functie nagenoeg de hele oorlogsperiode heeft uitgeoefend.³⁷ Hij had een ambtelijke staf van tien personen, die kantoor hielden aan Hekellaan 6 in Den Bosch. Wolk stuurde maandelijks een uitgebreid stemmingsbericht naar zijn leidinggevendenden waarin de gebeurtenissen en sfeer in Noord-Brabant tot in detail werden weergegeven. Er is na de oorlog geen vervolging tegen hem ingesteld.

Machtsverdeling

Over de afstemming van taken en praktische zaken had de bataljonscommandant van de *Ordnungspolizei* veelvuldig contact met de burgemeester van Tilburg en met het plaatselijk hoofd van de politie. Breda en 's-Hertogenbosch hadden geen hinder van de aanwezigheid van honderden *Grünen*. 's-Hertogenbosch en Vught zaten wel opgescheept met het provinciale hoofdkwartier ofwel *Außenstelle* van de *Sicherheitsdienst* en *Sicherheitspolizei*.³⁸ Later waren er ook de staf en een bataljon van de Landstorm, onderdeel van de Waffen-SS, gevestigd. Breda had behalve een steunpunt van de *Sicherheitsdienst* een groot detachement van de *Feldgendarmarie* (militaire politie). Eindhoven kreeg behalve een dependance van de *Sicherheitsdienst* in september 1943 een onderafdeling van de *Ordnungspolizei*, die samen met de plaatselijke commandant van de *Wehrmacht* gevestigd was tegenover het Van Abbemuseum. Deze *Dienststelle* telde 27 manschappen en had als taak het bewaken

van de openbare orde en het neerslaan van oproer en stakingen. Dat was nodig gebleken in Eindhoven. Zo hadden alle grote Brabantse steden een stevig Duits repressieapparaat binnen de grenzen. De alom aanwezige *Wehrmacht* met *Ortskommandantur* completeerde de ingewikkelde Duitse organisatiestructuur. De Duitsers werden ook nog eens geholpen (en soms voor de voeten gelopen) door de Landwacht en Weerbaarheidsafdeling (WA), de geüniformeerde ordedienst en knokploeg van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB).

Indianenfuiven

De commandant van het Duitse politiebataljon in Tilburg liet merken wie de baas was. Zo klaagde hij bij het hoofd van de Tilburgse politie dat hij 'den laatsten tijd zeer slecht en onvoldoende gegroet werd door het geüniformeerde politiepersoneel'. De politiecommissaris beval in een dienstorder dat niet de hand mocht worden gelicht met de regel. 'De groet wordt door het personeel te voet gebracht met de hand aan het hoofddekseel op de wijze als in het nieuwe exercitiereglement voorgeschreven.' Om misverstanden te voorkomen werd in de politiebureaus een schema van de Duitse rangen opgehangen.³⁹

De manschappen zochten vertier buiten de kazerne, bezochten winkels en cafés en sloegen daar vrouwen aan de haak. Tilburgse politierapporten maken melding van kleine incidenten, met dronkenschap als de grote oorzaak. De officieren bouwden feestjes in hun villa's of bij collaborerende Nederlanders. Bij de Hilvarenbeekse schoenfabrikant Gérard Kuijpers fuifden officieren van de *Sicherheitsdienst* en de *Ordnungspolizei* tot diep in de nacht met uitgenodigde vrouwen.⁴⁰ Dezelfde Kuijpers werd vaak gesignaleerd in de Tilburgse villa op Prof. Dondersstraat 73, waar bataljonscommandant Herbert Fürck was ingetrokken. NSB'er Jan Markus getuigde na de oorlog: 'Voorts heb ik Kuijpers, die steeds van twee vrouwspersonen was vergezeld, wel 8 tot 10 maal ten huize van majoor Fürck gezien. Aldaar werden glaasjes drank gebruikt.'⁴¹ Ook in de kazerne was het geregeld feest. Kees de Beer hoorde het in zijn sigarenwinkel aan de Piusstraat van Delef Stegemann van de *Ordnungspolizei*. Hij vertelde dat met diverse dames uit verscheidene plaatsen in de kazerne werd gefuifd, er werd een zogenaamde indianenfuif gegeven werd, waarbij het gebeurde dat de dames geheel ontkleed voor het vermaak van de officieren zorgden, terwijl wellicht duizenden van hun kameraden aan het oostfront sneuvelen.⁴² Mogelijk werden op die feesten sigaren van het merk Huifkar gerookt. Dit Oisterwijkse bedrijf voorzag de Tilburgse *Ordnungspolizei* royaal gratis van sigaren om de Duitse instanties te paaien. De Huifkar produceerde in de oorlog volop voor de Duitsers.⁴³

33 *De Telegraaf*, 28 maart 1942; *Noordbrabantsche Courant*, 30 maart 1942; *Dagblad van Noord-Brabant*, 2 april 1942.

34 Carmiggelt, *Honderd Dwaasheden*, 35.

35 NL-AsdNIOD, 077, *Generalkommissariat für das Sicherheitswesen*, inv.nr. 1727, Correspondentie met het *Reservepolizeibataillon* 112, 1941-1944.

36 NL-AsdNIOD, 077, *Generalkommissariat für das Sicherheitswesen*, inv.nr. 1727, Correspondentie met het *Reservepolizeibataillon* 112, 1941-1944.

37 Niet te verwarren met Herbert J. Wölk (1905-?), de beruchte *SS Sturmabführer* en *Kriminalrat* van de *Sicherheitsdienst* in Rotterdam. Zie Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', 107; Harthoorn, 'Sicherheitsdienst, Wehrmacht en SS' op www.rudi-harthoorn.nl/sicherheitsdienst-wehrmacht-en-ss (geraadpleegd 28 maart 2023).

38 Croes en Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', 140, 156-157.

39 NL-TbRAT, 484, gemeentebestuur van Tilburg (1906) 1938-1985 (2009), inv.nr. 3031, Voorschriften, bekendmakingen, dienstorders en dienstmededelingen uitgevaardigd op last van de Duitse bezettingsautoriteiten, dagorder van 29 januari 1943 van de Commissaris van Politie.

40 De Jong, *Duitse vrienden*, 48 e.v.

41 NL-HaNA, 2.09.09, CABR, inv.nr. 107802, Dossier J.J. Kuhr, verklaring van J.D. Markus.

42 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2156, Dossier Karl Zogel, verklaring Cornelis de Beer.

43 Van den Oord, Thissen en De Vries *De Huifkar*.

Jodenvervolging

Weliswaar bleef de Nederlandse politie onder Duits toezicht de gewone politietaken uitoefenen, maar de Duitsers wilden een extra laag toevoegen die geheel in dienst stond van de bezetting en de nazificatie van Nederland. Alles waar een politieke tint aanzat, kwam op het bordje van de SD en/of de Orpo terecht. Die kwamen in actie wanneer de Nederlandse politie een situatie niet kon of wilde beheersen en wanneer gespecialiseerde inzet nodig was, zoals razzia's.⁴⁴ De *Ordnungspolizei* werd in februari 1941 voor het eerst ingezet bij een razzia in Amsterdam.⁴⁵ Een week eerder had de *Ordnungspolizei* nog met veel bombarie de 'Dag van de Duitse politie' gevierd. De razzia, waarbij bijna vierhonderd Joden werden opgepakt, vormde de aanleiding tot de Februaristaking. Die luidde een nieuwe fase van de bezetting in: dwang, beperking en Jodenvervolging. De bevolking antwoordde met weerstand en verzet.

De Duitsers versnelden in de zomer van 1942 de massale arrestaties en deportaties van Joden.⁴⁶ Op 2 augustus 1942 werden op bevel van *Reichskommissar* Seyss-Inquart in een gezamenlijke actie van *Sicherheitspolizei*, *Ordnungspolizei* en Nederlandse politie de katholiek gedoopte Joden opgepakt die niet gemengd gehuwd waren. Onder hen bevonden zich de drie broers en vier zussen Löb, religieuzen in Berkel-Enschot.⁴⁷ Tot in Zuid-Limburg arresteerden leden van de Tilburgse *Ordnungspolizei* katholieke Joden. Zij werden naar Amersfoort en vervolgens naar Westerbork gebracht.⁴⁸ Over de betrokkenheid van het Tilburgse bataljon bij de razzia's onder Joodse inwoners van Breda, Eindhoven, Bergen op Zoom, Oisterwijk en Woudrichem in november 1942 is in de geraadpleegde archieven en literatuur niets te vinden, maar het lijkt ondenkbaar dat ze afzijdig zijn gebleven. Zo kreeg in januari 1943 het Tilburgse bataljon de opdracht van Rauter om in heel Nederland op het platteland te zoeken naar Joden die zich verborgen hielden in boerderijen.⁴⁹ Curilla meldt op basis van Duitse archiefbronnen dat twee compagnieën van het Tilburgse bataljon in april 1942 ingezet werden voor een grote razzia in Amsterdam, waaraan honderden *Polizisten* deelnamen. De opdracht kwam rechtstreeks van Heinrich Lankenau, de landelijke bevelhebber van de *Ordnungspolizei*.⁵⁰ Waarschijnlijk was het bataljon ook bij andere razzia's betrokken.

'Tilburg' werd eveneens ingezet bij het transport naar de vernietigingskampen. De latere CDU-politicus Friedrich Degeler (1902-1989) leidde als compagniecommandant bij Bataillon I minstens twee transporten: op 31 augustus 1943 de deportatie van 1004 personen vanuit Westerbork naar Auschwitz en op 19 mei 1944 van 210 mensen van Westerbork naar Bergen-Belsen. Hij moet geweten hebben wat het lot van de Joden op deze transporten zou zijn.⁵¹ In zijn latere woonplaats Heidenheim is desondanks een plein naar hem genoemd. Vooral door de razzia's gingen de Orpo's de geschiedenis in als 'gevreesd' en 'angstaanjagend'.⁵²

Gijzelaars van Gorp en Rovert

De *Ordnungspolizei* werd meegezogen in de rijzende golf van geweld en repressie. Op bevel van *Reichskommissar* Seyss-Inquart werden in mei en juli 1942 1250 Nederlanders in gijzeling genomen die met hun leven garant stonden voor sabotagedaden door het verzet. Het waren vooraanstaande Nederlanders: wetenschappers, schrijvers, musici, politici, ondernemers, edelen, vakbondsbestuurders en geestelijken. Zij werden ondergebracht in het kleinseminarie Beekvliet in Sint-Michiëlgestel en het grootseminarie Haaren.⁵³

Op 15 augustus 1942 voerde het in Tilburg gelegerde bataljon de eerste executie van gijzelaars in Nederland uit.⁵⁴ Aanleiding was de mislukte poging van een communistische sabotagegroep om in Rotterdam een trein met Duitse verlofgangers op te blazen. *Reichskommissar* Seyss-Inquart eiste dat de daders zich vrijwillig meldden. Toen niet aan het ultimatum werd voldaan, werden in Sint-Michielsgestel vijf gijzelaars geselecteerd. Manschappen van de *Ordnungspolizei* moesten vervolgens het vuile werk doen. Zij vertrokken op de veertiende augustus tegen middernacht met de vijf gijzelaars naar het landgoed Gorp en Roovert in Goirle (nu gemeente Hilvarenbeek). Er werd een kuil gegraven met aan de rand vijf palen, waaraan Willem Ruis, Otto graaf van Limburg Stirum, Robert Baelde, Cristoffel Bennekens en Alexander Schimmelpenninck van der Oije werden vastgebonden. Het vuurpeloton bestond uit twintig mannen.⁵⁵ Kennelijk had de executie de bataljonscommandant, Heinrich Esser, persoonlijk aangeprezen: eind 1942, enkele dagen voor het vertrek van zijn bataljon naar het Russische front, ging hij met zijn vrouw nog een keer kijken op de fusilladeplaats.⁵⁶

Achtergelaten in de duinen

De weerstand tegen de Duitse onderdrukking bereikte in april-mei 1943 een hoogtepunt met een landelijke staking waaraan behalve tweehonderdduizend arbeiders ook boeren meededen door geen melk meer te leveren aan de fabrieken. In Tilburg was de deelname laag, wellicht omdat de aanwezigheid van een groot bataljon van de Orpo bij de arbeiders de moed bij voorbaat in de schoenen deed zinken. Toch schrijft de Tilburgse Adelina Janssens (1880-1974) in haar dagboek dat alle fabrieken in het Goirke staakten.⁵⁷ Maar de opstand was van korte duur omdat fabrikanten werden opgepakt en onder druk gezet. In Eindhoven werd op grotere schaal het werk neergelegd, met name bij Philips. Ook hier grepen de Duitsers hard in. Het *Polizei-Standgericht* voor Noord-Brabant, waarvan alle maatregelen werden uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van Orpo-commandant majoor Fürck, installeerde zich in het hoofdkantoor van Philips. Het liet de *Ordnungspolizei*, die een steunpunt in Eindhoven had, kiezen uit de arrestanten die van alle kanten waren aangevoerd. Na een korte zitting van het *Standgericht* fusilleerde de Orpo op 3 mei zeven arbeiders.⁵⁸ *Aufflackernde Unruhen im Keime zu ersticken, ist Angelegenheit der deutschen Ordnungspolizei*, was het standpunt van de *Wehrmacht* bij het uitbreken van de April-meistakingen in 1943.⁵⁹ Het verzet tegen de Duitse bezetting werd er niet minder maar juist heviger door.

44 In 't Veld, *De SS en Nederland*, 121.

45 De Jong, *De razzia's van 22 en 23 februari 1941*.

46 Happe, *Veel valse hoop*.

47 Steffen en Evers, *Scheuren in het kleed*.

48 CIA, 'Deportation of Jews from the Netherlands in 1942' op www.cia.gov/readingroom/docs/DEPORTATION%20OF%20JEWS%20FROM%20THE%20NETHERLANDS%20IN%201942_0001.pdf (geraadpleegd 11 april 2023).

49 Verklaring van Rauter in *Tribunalen in Nederland* 4, 439.

50 Currilla, *Die deutsche Ordnungspolizei im Westlichen Europa*, 240.

51 Hoffman, 'Friedrich Degeler', 133.

52 'De razzia', op: herdenking-hollandiakattenburg.nl/herdenking/razzia/ (geraadpleegd 5 juni 2023).

53 Bak, *Een oord van bang wachten*, 77 e.v.

54 Kobes, *Opdat wij niet vergeten*; Bak, *Een oord van bang wachten*, 92-95.

55 *Nieuwsblad van het Zuiden*, 25 juli 1945, voorpagina: reconstructie van de fusillade met getuigenverklaring van een Duitser die aan het vuurpeloton had deelgenomen.

56 *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 4 mei 1955: verklaring van Marinus van Heerebeek, jachtopziener op landgoed Gorp en Roovert.

57 NL-TBRAT, 528, Plaatsingslijst van de collectie memoires en dagboeken Tweede Wereldoorlog, Tilburg, 1940-1945, inv.nr. 13D, Dagboek Adelina C.M.A. Janssens (Tilburg 1880-Tilburg 1974).

58 Bouman, *De April-Mei-stakingen van 1943*, 138.

59 Schrijven van de *Wehrmachtbefehlhaber* van 26 april 1943 (Bouman, *De April-Mei-stakingen van 1943*).

De *Polizei-Standgerichten* werden ad hoc bemand met Duitse officieren, soms ook van de *Ordnungspolizei*. Zo'n *Standgericht* sprak op 24 mei 1944 in de Duitse gevangenis in Haaren het doodvonnis uit over veertien verzetslieden, onder wie vijf mannen die betrokken waren bij de mislukte aanslag op de Tilburgse NSB-politieman Piet Gerrits.⁶⁰ Herbert Fürck kreeg per brief van hogerhand de opdracht de veertien te fusilleren. Hij vond een geschikte plek in de Loonse en Drunense Duinen, enkele honderden meters ten noordoosten van de Udenhoutse uitspanning Bosch en Duin. In de vroege ochtend van 26 mei zijn de veertien door de *Ordnungspolizei* in Haaren opgehaald. Otto Blankenagel, ondercommandant van de gevangenis in Haaren, beschreef na de oorlog hoe de gevangenen voor een pas gegraven kuil moesten gaan staan en in twee groepen van zeven geblinddoekt werden doodgeschoten.⁶¹ *Hauptmann* Jendhof was commandant van het executiepeloton. Hij sneuvelde in september 1944 bij Best.⁶²

In de buurt van Bosch en Duin is met graafmachines diverse keren vergeefs gezocht naar de omgekomen mannen. Tilburger Kees van Hombergh (1910-1994) stak er veel energie in. Hij bezocht ver na de oorlog in Duitsland onder meer Herbert Fürck, die toen in Rensburg woonde, maar werd door hem de deur gewezen. Fürck beriep zich op zijn geheimhoudingsplicht en op de eed die hij had afgelegd. Ook de Oostenrijkse SS-politiearts E. Zärtl, die bij de fusillade aanwezig was, bleef halsstarrig zwijgen.⁶³ Op 26 mei 2005 werd voor de veertien mannen een monument opgericht nabij café-restaurant Bosch en Duin.

Dwangarbeid

Met de aanvankelijk vrijwillige, later gedwongen tewerkstelling van Nederlandse mannen in Duitsland, de *Arbeitseinsatz*, had de *Ordnungspolizei* in eerste instantie weinig van doen. Wel was de Willem II-kazerne de plek waar de mannen zich moesten melden. De Tilburgse studenten die de loyaliteitsverklaring weigerden te ondertekenen en niet onderdoken, deden dat op 6 mei 1943: van de vierhonderd studenten die in 1943 ingeschreven aan de Rooms-Katholieke Handelshoogeschool ingeschreven stonden meldden zich er ongeveer honderdvijftig bij de kazerne.⁶⁴ Volgens een getuige was dat

[e]en regenachtige middag. Een stoet van sombere jonge mannen met koffers en rugzakken en ineengerolde dekens. De Willem II-kazerne, waar aan de ingang de sombere en maskerachtige gezichten der Grüne Polizeimannen die het hele gebouw iets onheilspellends geven.⁶⁵

Ruim een half miljoen Nederlanders werden gedwongen tewerkgesteld in Duitsland. Meer dan dertigduizend van hen kwamen om door honger, ziekte, mishandeling en oorlogsgeweld.⁶⁶ Een van de mannen die niet terugkwam, was de 21-jarige Chris Adams uit Goirle. Na de lagere school vertrok hij voor zijn priesterstudie naar het kleinseminarie in Uden. Hij weigerde deel te nemen aan de *Arbeitseinsatz* en werd in juli 1944, tijdens een zomervakantiebezoek aan zijn ouders in Goirle, door de *Ordnungspolizei* gevangengenomen. Op 17 december 1944 overleed hij in een kamp in de buurt van Hamburg aan mishandeling en dysenterie.⁶⁷

De opsporing van ondergedoken weigeraars gebeurde aanvankelijk alleen door agenten van de vrijwillige hulppolitie uit Ommen, de reguliere politie en de marechaussee. Vanaf begin 1944 werd de *Ordnungspolizei* structureel ingeschakeld bij de opsporing en bij het houden van grote persoonscontroles.⁶⁸ Diny van Bladel-Verbunt vertelde in 1994 over een razzia in Tilburg bij het voetbalveld van Longa: 'Een heel stel sprong in het Wilhelminakanaal. Anderen werden met vrachtwagens afgevoerd'.⁶⁹ Onder meer in de nacht van 5 op 6 juni 1944 en van 20 op 21 juni hield de *Ordnungspolizei* in samenwerking met de Landwacht razzia's in Tilburg en omgeving. Enige honderden personen werden uit hun huizen gehaald en naar Zeeland afgevoerd, waar zij de verdedigingslinies moesten versterken. In juli 1944 werd Tilburgs burgemeester J.C.A.M. van de Mortel (1880-1947) gearresteerd en in Sint-Michiëlsgeestel geïnterneerd omdat hij weigerde mee te werken aan de vordering van arbeiders.

Het Tilburgse bataljon deed in mei 1944 ook mee aan de grote razzia's in de Biesbosch, waarbij honderden mannen in de leeftijd van 18 tot 35 jaar werden opgepakt.⁷⁰ Op 30 juli 1944 controleerden eenheden op diverse plaatsen in Eindhoven 2.334 personen. Er werden maar twee personen aangehouden: één die geen vrijstelling had van de *Arbeitseinsatz*, de

60 Bak, *Een oord van bang wachten*, 214-216.

61 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2064, Dossier H. Fürck. A.O. Blankenagel, ondercommandant van *Polizeigefängnis* Haaren verklaart uitvoerig hoe de opdracht bij de *Ordnungspolizei* terecht kwam.

62 *Nieuwsblad van het Zuiden*, 3 juli 1946.

63 Wiesenthal, *Recht, nicht Rache*, 163; Bak, *Een oord van bang wachten*, 215-216 suggereert dat de lichamen zijn afgevoerd naar Kamp Vught en daar gecremeerd.

64 'Tilburg University in oorlogstijd' op www.monumentvoordvrijheid.nl/wat-zou-jij-doen.html (geraadpleegd 24 maart 2023)

65 Bevrijdingsnummer *Viking. Tilburgs Studentenweekblad*, 5 december 1944, 7.

66 'Dwangarbeiders Nederland – WO II' op www.documentatiegroep40-45.nl/dwangarbeid_oud/ (geraadpleegd 27 maart 2023).

67 'Chris Adams 1923 – 1944' op brabantsegeneuvelen.nl/persoon/chris-adams-goirle-1923 (geraadpleegd 27 maart 2023).

68 NL-TbRAT, 484, Archief van het gemeentebestuur van Tilburg (1906) 1938-1985 (2009), inv.nr. 3352, Documentatie over de oorlogsjaren in Tilburg.

69 *De Tilburgse Koerier*, 27 oktober 1994.

70 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 10a, 65.

ander voor het dragen van een dolk. Dergelijke controles werden in augustus 1944 op verschillende plaatsen in Brabant gehouden, met wisselend resultaat. Aan de grens bij Baarle-Nassau werden op 10 augustus 35 personen aangehouden, onder wie twee ‘terroristen’.⁷¹ In het kader van de actie *Unternehmen Sommerstag* werd uit het Tilburgse bataljon een *Sonderkommando* samengesteld van twee officieren en vijftig manschappen. De eenheid spoorde tussen 29 juli en 19 augustus in heel Brabant onderduikers op en ontzag niets en niemand.⁷² Zo werd in Udenhout de boerderij van Bart van den Brand in brand gestoken nadat de *Ordnungspolizei* er onderduikers vond.⁷³

Fatale plundering

De laatste bezettingsmaanden in Noord-Brabant waren bloedig en wreed. De Duitsers sloegen onverbiddelijk toe als reactie op verzetsdaden. Het moorddadig geweld werd voor een belangrijk deel voorbereid en uitgevoerd door de *Sicherheitsdienst* en *Sicherheitspolizei* in Den Bosch. Tussen 26 mei 1944 en 9 september 1944 was de *Sicherheitsdienst* betrokken bij twaalf dodelijke acties in Noord-Brabant.⁷⁴ Bekend is de moord op 9 juli 1944 op drie geallieerde piloten achter het huis van Coba Pulskens in Tilburg, die in maart 1945 in gevangenschap in Ravensbrück overleed.⁷⁵ Ook arresteerde de SD op 6 juli acht burgemeesters die weigerden hun inwoners te selecteren voor werkzaamheden aan de verdedigingslijnes op Walcheren. Zeven van hen overleden in gevangenschap.⁷⁶ De in Breda gelegeerde *Feldgendarmarie* ging eveneens moordend tekeer, zoals bij het zogenoemde drama op de Vloeiweide onder Rijsbergen in de vroege ochtend van 4 oktober 1944.⁷⁷

Met het naderen van de geallieerden nam ook bij de *Ordnungspolizei* de spanning toe. Daar kwamen de Fraters van Tilburg in Goirle op een pijnlijke manier achter. Officieren van de *Ordnungspolizei* zagen op 18 augustus 1944 vanuit hun villa aan de Tilburgseweg hoe een frater vanuit het torentje van het tegenovergelegen klooster naar overkomende geallieerde vliegtuigen keek. Zij vielen binnen en brachten drie fraters naar het hoofdkwartier van de *Sicherheitsdienst* in Vught. Na een paar dagen werden zij vrijgelaten.⁷⁸ Een maand later maakte Jan van de Put (1886-1944) de fout om bij de Willem II-kazerne aardappelen te rooien. Het was verboden gebied. Vanaf het kazerneterrein schoot de Duitse politie hem neer. Van de Put overleed in het ziekenhuis aan zijn verwondingen.

Na Dolle Dinsdag 5 september 1944 herstelden de in paniek geraakte Duitsers met harde hand de orde. Dat kostte de Tilburgers Piet Bogers (geboren in 1902) en Wim Bergmans (geboren in 1924) het leven.⁷⁹ Schoenmaker Bogers, die getrouwd was en drie kinderen had, kwam met los arbeider Wim Bergmans tijdens cafébezoek op het idee om een woning van een NSB'er te plunderen. Zij kenden elkaar verder niet. Het oog viel op het huis van de gevluchte NSB'er M.C. Kleijn aan Ringbaan West 254. Het ging mis. Bogers en Bergmans werden op 6 september 's middags betrappt door Nederlandse politieagenten, die het tweetal in de Willem II-kazerne overdroegen aan de *Ordnungspolizei*. Daar werden zij vrijwel onmiddellijk zonder verhoord te worden voor een vuurpeloton gebracht. De lichamen werden twee dagen later aan de families gegeven. De weduwe van Bogers constateerde dat haar man door vijf kogels was geraakt.⁸⁰

Het verzet werd gedurfd naarmate de geallieerden de Nederlandse grens naderden. De Eindhovense verzetsgroep Partizanen Actie Nederland (PAN) wilde op 13 september 1944 in Eindhoven een limousine van de *Ordnungspolizei* buitmaken, maar dat lukte pas na een vuurgevecht, waarbij Duitsers gevangen werden genomen.⁸¹

Verraad

Sicherheitsdienst en *Ordnungspolizei* handelden in de laatste oorlogsmaanden naar eigen goeddunken en maakten zich hierbij schuldig aan oorlogsmisdaden. De moord op Piet Leermakers (geboren in 1901) en Jan van Dongen (geboren in 1918) in Biest-Houtakker (gemeente Hilvarenbeek) past in dat beeld. Veeverloskundige Leermakers kon zich door zijn werk onopvallend door de regio bewegen, kende veel boeren en kwam daardoor gemakkelijk aan onderduikadressen: voor Joden, piloten en andere onderduikers. Zo zorgde hij ervoor dat twee marechaussees van de groep Hilvarenbeek die in de illegaliteit zaten, uit handen van de Duitsers bleven. Hij vormde in het voorjaar van 1944 een groep verzetsstrijders die zich wist te bewapenen en zich voorbereide op de komst van de geallieerden.

Leden van de groep kwamen op 6 september 's avonds bij Leermakers bijeen om de gebeurtenissen van Dolle Dinsdag door te nemen. De elders ondergedoken student Jan van Dongen bleef slapen. De volgende ochtend om half zeven stopte een overvalwagen van de *Ordnungspolizei* voor het huis. Terwijl drie Orpo's door de voordeur naar binnengingen, vluchtten Leermakers en Van Dongen door een achterraam. Zij werden doodgeschoten door een Duitser die achterom was gelopen. Er moet verraad in het spel zijn geweest. De verklaringen die na de oorlog zijn afgelegd door een passerende boerin en de echtgenote van Leermakers, die met acht kinderen achterbleef, bevatten daarvoor twee belangrijke aanwijzingen.⁸² Een paar dagen voor de overval door de Duitsers maakte een zekere Otto Hendriks ten huize van Leermakers ruzie met Van Dongen en Leermakers. Hendriks presenteerde zich als illegaal werker en wilde zich aansluiten bij de groep-Leermakers, die daar niets voor voelde. Het kan om Karl Schwanz (1898-1947) gegaan zijn, *Sachbearbeiter* bij de *Sicherheitsdienst* in Den Bosch. Hij woonde al lang voor de oorlog in de provinciehoofdstad, sprak perfect Nederlands en bediende zich van de schuilnaam Hendriks.⁸³ Hij had Midden-Brabant als werkterrein en kwam vaak op bezoek bij de Hilvarenbeekse collaborateur en *V-Mann* ('vertrouwensman') Gérard Kuijpers (1893-1965).⁸⁴ De Hilvarenbenaar is mogelijk de lange man die een paar honderd meter vóór het huis van Leermakers uit de overvalwagen stapte en terugliep in de richting van Hilvarenbeek. Boerin Adriana van

71 NL-AsdNIOD, 077, Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, inv.nr. 1727, Correspondentie met het Reservepolizeibataillon 112, 1941-1944.

72 NL-AsdNIOD, 077, Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, inv.nr. 1727, Correspondentie met het Reservepolizeibataillon 112, 1941-1944.

73 Van Iersel, *Over d'n oorlog*, 76.

74 *Brabants Dagblad*, 10 augustus 2019.

75 Janse, 'Tante Coba, een eenvoudige vrouw'.

76 Burgers, *Ze hebben ons in de steek gelaten*.

77 Maas, *Brabants oorlogsdrama*; 'De Post in de Vloeiweide' op nl.wikipedia.org/wiki/De_Post_in_de_Vloeiweide (geraadpleegd 14 maart 2023).

78 NL-TbRAT, 528, Plaatsingslijst van de collectie memoires en dagboeken Tweede Wereldoorlog, Tilburg, 1940-1945, inv.nr. 6M, Dagboek frater Rosarius Wiercx (1897-1979).

79 'Bergmans, Wilhelmus Petrus Franciscus' op wikimiddenbrabant.nl/Bergmans,_Wilhelmus_Petrus_Franciscus (geraadpleegd 29 maart 2023).

80 NL-HaNA, 2.09.09, Archief van het Ministerie van Justitie, Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), inv.nr. 64335, Dossier H. Böhmer; 2.09.61, Archieven van de Commissies tot opsporing van oorlogsmisdadigers (COOM), (1942) 1944-1949 (1984), inv.nr. 2063, Dossier J.J. Kuhr.

81 NL-EhVRHCE, 10124, Collectie A. Hoync van Papendrecht, inv.nr. 9, "Zooals het was", verzet en bevrijding rond Eindhoven, PAN exemplaar no. 4 onder redactie van P. Vriens' (niet uitgegeven manuscript 1947) 39; ook op www.eindhoven4044.nl/3/PAN_DEEL1.pdf (geraadpleegd 28 maart 2023).

82 NL-HaNA, 2.09.09 CABR, inv.nr. 107802, Dossier J.J. Kuhr, verklaringen Johanna Maria van Gestel, echtgenote van Leermakers, en Adriana van Oort-Reijnen.

83 NL-HaNA, 2.09.09, CABR, inv.nr. 73505, Dossier Hans Ernest Harders, verklaring Harders.

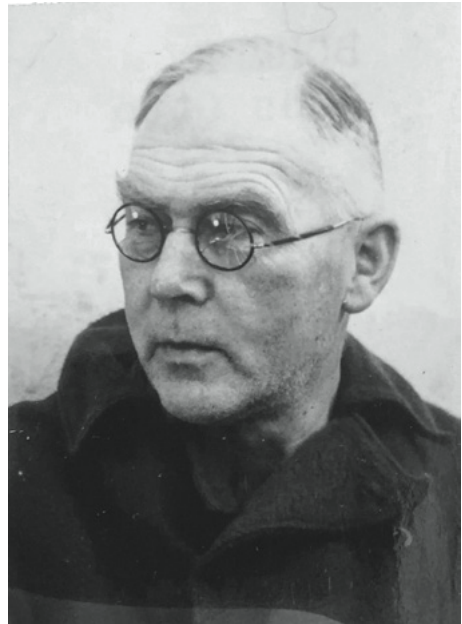
84 De Jong, *Duitse vrienden*, 48.

Oort, die terugkwam van het koeien melken, zag hem lopen. Even later was zij op afstand getuige van de moord. De Duitsers gingen nadien bij de marechausseekazerne in Hilvarenbeek melden wat er was gebeurd en verdwenen weer naar Tilburg. Karl Schwanz werd na de oorlog ter dood gebracht voor zijn aandeel in de moord op drie geallieerde piloten in Tilburg en de arrestatie van Coba Pulskens.⁸⁵ Piet Leermakers kreeg op 12 februari 1946 postuum een Britse onderscheiding als blijk van erkenning voor zijn hulp aan geallieerde piloten. In 1982 is in Biest-Houtakker een straat naar hem vernoemd.

Op 17 september 1944, werd het Tilburgse bataljon ingezet in Best, nadat in die regio duizenden parachutisten waren geland in het kader van de operatie Market Garden. Zestig mannen bleven achter in de kazerne van Tilburg. Het bataljon werd toegevoegd aan het 88ste Korps onder infanteriegeneraal Hans Wolfgang Reinhard (1888-1950), die in villa Zonnenvende in Moergestel zijn nieuwe hoofdkwartier had ingericht.⁸⁶ Hij stuurde één compagnie naar Udenhout, de twee andere naar Best. Toen later die dag bleek dat er in Udenhout geen parachutisten waren geland, ging die compagnie ook naar Best.⁸⁷ Minstens tien van hen sneuvelden.⁸⁸ Hun minimale bewapening was daar mede debet aan: een compagnie beschikte over slechts twee machinegeweren en een 5cm mortier.⁸⁹

Lot onbekend

In de rest van Noord-Brabant bleven de Duitsers meedogenloos reageren op iedere vorm van verzet. Eind september zette een jonge vrouw de *Feldgendarmarie* in Breda op het spoor van een illegale opslagplaats van wapens en munitie in Udenhout. Volgens haar lagen de wapens bij de houtzagerij van Jan en Janus Appels aan de Kreitenmolenstraat.⁹⁰ De broers, geboren in respectievelijk 1903 en 1906, woonden in Tilburg en hadden daar een bouwbedrijf. Willem van de Voort uit Udenhout, geboren in 1893, was aangesteld als bedrijfsleider van de houtzagerij. Van het drietal was Janus Appels de enige die overduidelijk actief was in het verzet. In Breda werd op zondag 24 september actie ondernomen. *Feldwebels* Gesing en Monreal reden met de vrouw naar de regimentss Staf van de *Ordnungspolizei* aan de Bredaseweg in Tilburg, waar zij commandant Hans Böhmer vroegen om bijstand. 'Hij zei daarop tegen mij dat zijn regiment in alarmtoestand was en dat hij onmogelijk de zaak kon onderzoeken. We moesten maar hulp halen waar we konden en op de terugweg verslag uitbrengen aan hem', verklaarde Josef Gesing later.⁹¹ De verbinding met de *Befehlshaber der Ordnungspolizei* was verbroken, regimentsscommandant Böhmer handelde naar eigen goeddunken.⁹²

Regimentscommandant Hans Böhmer.
Coll. Nationaal Kamp Vught.

De regimentsstaf van de ORPO was gevestigd in het klooster aan de Bredaseweg 281 in Tilburg.

Eenmaal in Udenhout deden de twee Duitsers een beroep op de daar gelegerde artillerie, die enkele manschappen meestuurde. De jonge vrouw wees hun de houtzagerij aan, maar ging niet mee het terrein op. Gesing dacht wel dat zij daar ergens woonde. Onder een grote zaagmachine werden veertig geweren en een grote hoeveelheid munitie aangetroffen. Willem van de Voort werd aangehouden en meegenomen naar Tilburg, waar eerst Jan Appels, die vijf kinderen had, en vervolgens Janus Appels in hun woningen werden gearresteerd. Jo Matthijsen volgde op verzoek van de echtgenote van Jan Appels op de fiets de Duitse auto en zag dat de drie werden binnengebracht in het hoofdkwartier van de regimentsstaf aan de Bredaseweg. Matthijsen gaf later bovendien een gedetailleerd signalement van de jonge vrouw die de Duitsers vergezelde.⁹³ Gesing en Monreal gingen terug naar Breda, de drie mannen werden overgebracht naar de Willem II-kazerne. Bij een bunker achter op het terrein werden zij gedwongen hun eigen graf te graven. Zonder proces werden zij nog diezelfde dag, 24 september 1944, door een vuurpeloton doodgeschoten. De familie van de drie mannen heeft alles geprobeerd om erachter te komen wat er met hen was gebeurd. Zij werden van het kastje naar de muur gestuurd. Uiteindelijk kregen zij voorgelogen dat hun echtgenoten naar Duitsland waren getransporteerd. Pas op 27 september 1947 werden hun graven op het kazerneterrein gevonden op aanwijzing van Otto Hermes en Karl Zogel, twee leden van de *Ordnungspolizei*.

85 'Moord in de Diepenstraat' op wikimiddenbrabant.nl/Moord_in_de_Diepenstraat (geraadpleegd 28 maart 2023).

86 NL-HaNA, 2.09.09, CABR, inv.nr. 107802, Dossier J.J. Kuhr, verklaring Kuhr; 'Het Brabantse dorp Oisterwijk en Operatie Market Garden' op www.oisterwijk-marketgarden.com/de_duitse_troepen_in_oisterwijk.html (geraadpleegd 28 maart 2023).

87 Didden en Swarts, *Brabant Bevrijd*, 30 en 39.

88 Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei im Westlichen Europa*, 244.

89 Didden, *Fighting Spirit*, 171.

90 Jan Appels was gehuwd met Cornelia Haans, Janus Appels met Louisa van Pelt. Willem van de Voort was getrouwd met Maria Beekmans. Voor de laatste wordt in 2024 voor zijn woning aan Sliimstraat 66 een struikelsteen gelegd op initiatief van Erfgoedcentrum 't Schoor in Udenhout.

91 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2156, Dossier Karl Zogel, verklaring Josef Gesing, 6 november 1944.

92 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2156, Dossier Karl Zogel, verklaring J.J. Kuhr.

93 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2156, Dossier Karl Zogel, verklaring Johanna Matthijsen, 7 september 1946.

Op het terrein van de Willem II-kazerne worden in 1947 de lichamen van de broers Appels en Willem van de Voort opgegraven. Foto Nationaal Archief.

Op 11 oktober, toen de geallieerden Tilburg tot op zeven kilometer waren genaderd, vertrok de *Ordnungspolizei*. Op de vrachtwagens lagen geroofde spullen, zoals een deel van de meubels uit Prof. Dondersstraat 73, waar commandant Herbert Fürck had gewoond. De Duitsers lieten de gevorderde gebouwen uitgewoond achter. Zo diende de overste van het witte klooster aan de Bredaseweg 291, waarin de regimentsstaf van de *Ordnungspolizei* was gezeteld, na de oorlog bij het gemeentebestuur van Tilburg een rekening in van 6446 gulden voor schilderwerk, nieuwe gordijnen en vloerbedekking, niet betaald wasgeld en een nieuwe keukenkachel.⁹⁴ In de Willem II-kazerne herinnerden nog lange tijd wandschilderingen van Duitse landschappen in het hoofdgebouw aan de bezetting.⁹⁵

Officieren van de *Ordnungspolizei* achter de deur hen in beslag genomen villa Prof. Dondersstraat 73. Foto NIOD.

De regimentsstaf werd verplaatst naar Den Haag, vervolgens naar Amsterdam. Het regiment veranderde van naam: *SS-Polizei-Regiment Nordwest 2*. Böhmer bleef nog een tijdje regimentscommandant.⁹⁶ In april 1945 was dat *SS-Obersturmbannführer* Wilhelm Fricke.⁹⁷ Het Tilburgse bataljon kwam eerst terecht in Utrecht, daarna in het noorden van het land.

Hopeloze vervolging

Pas in 1946 kwam de vervolging van Duitse oorlogsmisdadigers goed op gang. Eind dat jaar stuurde de Subcommissie Opsporing Oorlogsmisdrijven Noord-Brabant in Den Bosch een lijst van de belangrijkste oorlogsmisdadigers naar het hoofdbureau in Amsterdam.⁹⁸ Van een aantal was al bewijs verzameld, voor anderen bestonden vermoedens. Alle op dat moment bekende oorlogsmisdaden in Noord-Brabant zijn in het dossier vermeld. De misdaden in Kamp Vught werden buiten de lijst gehouden. De 234 Duitsers die werden verdacht, hoorden bij uiteenlopende (nazi)-organisaties, zoals de *Wehrmacht*, SS-gevangenispersoneel, *Sicherheitsdienst* en *Feldgendarmarie*. Op de lijst staan veertien mannen van de *Ordnungspolizei* in Tilburg. Dit geringe aantal past in het landelijke beeld. In Nederland zijn ongeveer honderd leden van de *Sicherheitsdienst* en slechts drie van de *Ordnungspolizei* veroordeeld.

Tilburgse meiden en vrouwen die opzichtig hadden aangepapt met de officieren van de Orpo, kregen bezoek van de Politieke Recherche. Zo vroeg de Tilburgse commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten om de arrestatie van Joke van Opstal, die ‘vele nachten had doorgebracht in het huis van de commandant van de *Ordnungspolizei* in de Prof. Dondersstraat’.⁹⁹ De tweelingzusjes Van Beurden waren nog beruchter en werden behalve als verdachten ook gehoord als mogelijke getuigen van de moorden die de *Ordnungspolizei* in september 1944 pleegde. Fritz Hechinger, tweede man van het bataljon en huisgenoot van Fürck, had een relatie met één van de zussen.

De opsporing van de Duitsers en het verzamelen van bewijs verliepen moeizaam. De meesten woonden intussen weer in Duitsland en moesten daar worden bezocht of gearresteerd en naar Nederland worden overgebracht. Dat liep altijd via de geallieerde bezettingsmacht in Duitsland.

In Nederland werd het onderzoek verricht door de inderhaast gevormde Politieke Recherche, waarvan een afdeling zich bezighield met oorlogsmisdrijven. Het lag voor de hand dat het onderzoek naar de misdaden van de *Ordnungspolizei* in Tilburg zich concentreerde op de drie moordpartijen in september 1944, want die vonden niet in opdracht maar op eigen initiatief plaats. Er werd geen onderzoek verricht naar de betrokkenheid bij razzia's, bij het transport van Joden naar vernietigingskampen en andere gewelddadigheden. Ook voor de fusillades op landgoed Gorp en Roovert onder Goirle, waar vijf gijzelaars werden doodgeschoten, en in de Loonse en Drunense Duinen, waarbij veertien verzetslieden werden vermoord zijn nooit leden van de *Ordnungspolizei* vervolgd.

94 NL-TbRAT, 484, Gemeentebestuur van Tilburg (1906) 1938-1985 (2009), inv.nr. 5612, Stukken betreffende vordering van gebouwen en goederen.

95 De wandschilderingen zijn in 1995 voor het laatst gefotografeerd. De afbeeldingen bevinden zich in de collectie van Stadsmuseum Tilburg (e-mail van Ronald Peeters, 20 april 2021).

96 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 4199, Dossier H. Böhmer, verklaring Böhmer.

97 ‘Polizei Waffenschule Apeldoorn (Die Niederlande) [sic]’ op www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/36075-polizei-waffenschule-apeldoorn-die-niederlande (geraadpleegd 28 maart 2023).

98 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 3715, Lijst van oorlogsmisdadigers van wie prima-facie-bewijs naar de B.O.O.M. te Amsterdam is verzonden.

99 NL-HtBHIC, 127, Militair Gezag, inv.nr. 183.

DER BEFEHLSHABER
 DER SICHERHEITSPOLIZEI UND DES SD
 FÜR DIE BESetzten NIEDERLÄNDISCHEN GEBIETE
 POLIZEILICHES DURCHGANGSLAGER
 AMERSFOORT

AMERSFOORT, 2- Aug. 1942.

ABT. **III** S. N.

Durch die Ordnungspolizei 2. Pol. III in Tilburg
 wurden heute nachfolgende Häftlinge eingeliefert:

2 AUG. 1942	3005	Johannes Petrus Th u v i s , geb. 1898 in Dordrecht	Pol. Durchgangslager Amersfoort
2 AUG. 1942	3006	Anna Th u v i s , geb. Silverberg, geb. 1899 in Eindhoven	Pol. Durchgangslager Amersfoort
2 AUG. 1942	3007	Kind Th u v i s mit 10 Jahre	Pol. Durchgangslager Amersfoort
2 AUG. 1942	3008	Kind Th u v i s mit 4 Jahre	Pol. Durchgangslager Amersfoort
2 AUG. 1942	3009	Kind Th u v i s mit 3 Jahre	Pol. Durchgangslager Amersfoort
	3010	Herta Teresse M o h r , geb. 24.4.19 in Oosterwijk	
	3011	Gertrud L o e w e n s t e i n , geb. in Hagen (D)	
2 Aug. 1942	3012	Johannes Antonius B o o m k e n s , geb. 5.11.86 in Doetinchem	
2 Aug. 1942	3013	Theresia B o o m k e n s geb. V e l l e m a n , geb. 24.8.00 in Den Bosch	

(verhaftet in Eindhoven)

Richtig übergeben :

[Handwritten Signature]

Zugwachtmeister der
 Schutzpolizei (Knorr)

Richtig übernommen :

[Handwritten Signature]
 H- Sturmmann.

Ontvangstbewijs van door de Ordnungspolizei Tilburg vervoerde Joden.

Ontkenningen

In de zaak Appels-Van de Voort deed Jan Kosten, lid van de gemeentepolitie Tilburg en gedetacheerd bij de Politieke Recherche afdeling Oorlogsmisdrijven, in juli 1946 het eerste onderzoek. De lichamen waren toen nog niet gevonden. Hij ondervroeg getuigen, familieleden en Nederlandse medewerkers van de *Feldgendarmarie* in Breda. Duidelijk werd hoe de arrestatie was verlopen, niet wat er met de drie mannen was gebeurd. Hij kreeg wel een aanwijzing wie de vrouw is geweest die met de *Feldgendarmarie* naar Udenhout is gereden. Het ging vermoedelijk om Cobi Uileman, die werkte bij de *Feldgendarmie*, met een flink aantal manschappen seksuele omgang had gehad en daar een zontje aan had overgehouden. Zij was intussen vertrokken naar Canada. Hoe zij aan de informatie over de wapenopslag kwam, werd niet duidelijk.¹⁰⁰

In oktober 1947, na de vondst van de lichamen, zette Wim Evertse van de Rijkspolitie en gedetacheerd bij de Politieke Recherche het onderzoek voort.¹⁰¹ Hij ondervroeg een vijftal mannen van de *Ordnungspolizei*, maar kwam geen steek verder. Ze zeiden van niets te weten, maar noemden wel namen van Duitsers die waarschijnlijk van de hoed en de rand wisten. Op hun beurt ontkenen die alles. Ook regimentscommandant Böhmer wist zich niets van de moord te herinneren. Hij ontkende dat de *Feldgendarmarie* twee keer bij hem was geweest, de eerste keer om assistentie te vragen, een paar uur later met de drie gearresteerde mannen, die vervolgens naar de Willem II-kazerne werden gebracht.¹⁰²

‘Goed afgewerkt’

Op 31 juli 1946 rondde Gijs Aarts, marechaussee in Hilvarenbeek en gedetacheerd bij de Politieke Recherche, zijn onderzoek af naar de moord op Van Dongen en Leermakers op 7 september 1944. Hij kende beide mannen, want hij was eveneens actief geweest in het verzet. Aan zijn inzet zal het dus niet gelegen hebben. Hij zag regimentsadjutant Jepp Kuhr als hoofdverdachte, want hij voldeed aan het signalement. Bataljonscommandant Fürck was eveneens verdacht. Hij zou de moord in zijn Tilburgse villa

Regimentsadjutant Jepp Kuhr.

besproken hebben met de Hilvarenbeekse *V-Mann* en collaborateur Gérard Kuijpers.¹⁰³ ‘Dat zaakje hebben wij toch maar goed afgewerkt’, zou Kuijpers tegen Fürck hebben gezegd.¹⁰⁴ Kuhr werd in september 1946 aangehouden bij zijn ouders in Duitsland en overgebracht naar Kamp Vught, waar hij onder meer werd verhoord over de zaak Van Dongen-Leermakers. Hij zei pas in Kamp Vught van de moord op de twee mannen te hebben gehoord. Kuhr werd op 6 juni 1949 vrijgelaten. De procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam stelde hem enkele maanden eerder buiten vervolging. Voor zijn betrokkenheid bij de moord in Biest-Houtakker was geen bewijs voorhanden. Wel werd hem zijn deelname aan razzia’s tegen Joden in Amsterdam aangerekend maar een hechtens van bijna drie jaar was naar de mening van de aanklager voldoende.¹⁰⁵ Het was trouwens zeer onwaarschijnlijk dat Kuhr, zoals verondersteld, in Biest-Houtakker aanwezig was geweest. Als tweede man van het regiment was hij niet direct betrokken bij het bataljon op de Willem II-kazerne. Hij bekommerde zich om de 14^e compagnie *Panzerjäger*, die onder direct het bevel van de regimentsstaf stond. Bij zijn ondergeschikten stond hij overigens wel bekend als gewelddadig en arrogant.¹⁰⁶

Bataljonscommandant majoor Herbert Fürck was en bleef ongrijpbaar omdat hij in oktober 1944 naar Duitsland vertrokken was. Vanaf mei 1945 verbleef hij in krijgsgevangenschap in Rusland en kon dus niet gehoord worden. Het onderzoek naar de zaak Van Dongen-Leermakers was vastgelopen.

100 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2156, Dossier Karl Zogel, verklaringen Adriaen van Aert en Elisabeth Huijbregts, die werkzaam waren op het kantoor van de *Feldgendarmarie* in Breda.

101 W.J.J. Evertse (1918-2000) vervolgde zijn carrière bij de gemeentepolitie Tilburg en werd later in deze stad raadslid en wethouder voor de PvdA: ‘Nieuw: Archief Partij van de Arbeid, afdeling Tilburg’ op www.regionaalarchieftilburg.nl/home/blog-detail/algemeen/2016/12/09/nieuw-archief-partij-van-de-arbeid-afdeling-tilburg/ (geraadpleegd 29 maart 2023).

102 NL-HaNA, 2.09.09, CABR, inv.nr. 64335, Dossier H. Böhmer, verklaring Böhmer.

103 Kuijpers werd op 10 februari 1949 in een curieus en dubieus vonnis vrijgesproken van verraad en collaboratie. De Rechtbank Breda was het in een latere rechtszaak daar niet mee eens, maar kon de vrijspraak niet terugdraaien. Zie De Jong, *Duitse Vrienden*, 132 e.v.

104 NL-HaNA, 2.09.09, CABR, inv.nr. 107802, Dossier J.J. Kuhr, verklaring van J.D. Markus

105 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2063, Dossier J.J. Kuhr, beschikking Procureur-Fiscaal.

106 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2063, Dossier J.J. Kuhr, verklaring Karl Zogel.

Naar Duitsland

De politieke recherche stak de meeste energie in de zaak Bogers-Bergmans, die op 6 september na een poging tot plundering waren doodgeschoten. Voor het verhoor van verdachte leden van *Ordnungspolizei* in Duitsland werd de Nederlandse Missie Opsporing Oorlogsmisdrijven in Duitsland oftewel de *Netherlands War Crimes Commission* ingeschakeld. Twee daar gestationeerde officieren, Anton J.J. Hezemans en Karst Smit, gingen ermee aan de slag. Voormalig marechaussee Smit (1917-2003) zal uitermate gemotiveerd geweest zijn. Hij leidde in de oorlog samen met Hilvarenbekenaar Eugène van der Heijden (1920-2003) in Esbeek een bekende pilotenlijn die naar hen was genoemd.¹⁰⁷ Met Piet Leermakers stond hij in nauw contact. Smit werd voor zijn gedurfde verzetswerk vele malen onderscheiden en was de meest gedecoreerde marechaussee die in oorlogstijd actief was. Nadat hij in Frankrijk werd verraden, heeft Smit in verschillende Duitse kampen gezeten.

Op 24 augustus 1946 reden Hezemans en Smit naar Stuttgart, waar *Oberwachtmeister* Otto Pfister werd verhoord. Pfister had de geblinddoekte lichamen van Bogers en Bergmans zien liggen. Het vuurpeloton stond volgens hem onder leiding van Friedrich (Fritz) Hechinger. Fürck en Böhmer zouden ervan geweten hebben. Hij gaf zoveel details dat het een betrouwbare verklaring leek. Voor de moord op de broers Appels en Van de Voort waren volgens hem dezelfde mannen verantwoordelijk.¹⁰⁸

Na een verhoor in Wiesbaden dat niets opleverde, arriveerde het tweetal op 5 september 1946 in Karlsruhe, waar zij *Oberleutnant* Fritz Hechinger meteen lieten arresteren. De tweede man van het bataljon, die ook geregeld bij Gérard Kuijpers in Hilvarenbeek over de vloer kwam, ontkende elke betrokkenheid. Hij had alleen vaag van de executie gehoord. Dezelfde avond haalden Hezemans en Smit in Stuttgart Otto Pfister op om hem de volgende dag te confronteren met Hechinger. Pfister had toen een heel ander verhaal. Hij gaf Jepp Kuhr, tweede man bij het regiment, de schuld van de moord en trok de belastende verklaring tegen Hechinger in. De laatste verklaarde nu dat regimentscommandant Böhmer aan Fürck de opdracht had gegeven de twee te executeren. Het vuurpeloton stond volgens hem onder leiding van *Hauptmann* Walter Kops, commandant van de eerste compagnie. Karst en Hezemans kwamen tot de conclusie dat Böhmer, Fürck en Kops de meest voor de hand liggende daders waren. Enkele dagen later werd Walter Kops gehoord in het interneringskamp Recklinghausen. *SS-Hauptsturmführer* Walter Kops beweerde dat hij van Herbert Fürck, de bataljonscommandant, de opdracht had gekregen de executie te regelen. Zelf nam hij er niet aan deel, zei hij.¹⁰⁹ Walter Kops werd pas in maart 1949 uitgeleverd aan Nederland en eind 1949 bij gebrek aan bewijs vrijgelaten. Hij overleed in 1963.

Het resultaat van het researchewerk van Hezemans en Smit was welbeschouwd mager. Bataljonscommandant Fürck zat onbereikbaar gevangen in Rusland. Zijn tweede man Fritz Hechinger ontkende alles en tegen Jepp Kuhr kon onvoldoende bewijs verzameld worden zodat hij na een voorlopige hechtenis van drie jaar naar Duitsland kon terugkeren.

Joden vergast?

Hans Otto Karl Böhmer, de regimentscommandant, is de enige officier van de in Tilburg gelegerde *Ordnungspolizei* die hier voor zijn misdaden is veroordeeld. Hij werd in november 1946 gearresteerd in Duitsland en overgebracht naar Kamp Vught. Böhmer werd gezien als een grote vangst, want hij zou helderheid kunnen brengen in de moorden. Maar ook dit

werd een teleurstelling. Böhmer hield zich van de domme. Opmerkelijk is de verklaring van een lid van de *Ordnungspolizei* Tilburg dat Böhmer op grote schaal voor eigen gewin geplunderde textiel, schoenen, wijn en rookwaren naar Duitsland liet vervoeren. De dameschoenen kreeg hij in Hilvarenbeek van schoenfabrikant Kuijpers, waar ook hij een graag geziene gast was.¹¹⁰

Hij werd nog wel veroordeeld omdat hij als regimentscommandant vanuit Tilburg leiding had gegeven aan een razzia in Amsterdam in april 1943 waarbij tientallen Joden werden opgepakt. Tweede bewezen feit was de medeverantwoordelijkheid voor de razzia's in de Biesbosch gericht tegen onderduikers voor de *Arbeitseinsatz*. Hij kreeg in maart 1949 na een eis van acht jaar een gevangenisstraf van tweeënhalf jaar, maar werd al op 31 maart 1950 weer vrijgelaten. Hij keerde, zestig jaar oud, terug naar zijn geboorte- en woonplaats Weilburg en overleed in 1971. Zijn rechtszaak voor het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam werd in de dagbladen breed uitgemeten door de houding van Böhmer. 'Arrogant tot de laatste snik', kopte *De Waarheid*.¹¹¹ De regimentscommandant beweerde 'niet het minste idee gehad te hebben tegen wie de razzia's waren bedoeld.' Dat Joden vergast werden, was hem geheel onbekend. 'Wie zegt dat ze niet het slachtoffer zijn geworden van Engelse of Amerikaanse bomaanvallen en wie weet zijn ze nog steeds in Duitsland en willen ze – evenals zovele honderdduizenden, niet eens terug?'¹¹²

Jupp Kuhr

Maar het was nog niet gedaan met de pogingen om oorlogsmisdadigers te bestraffen die in Tilburg gelegerd waren. Dat ondervond Johann Josef (Jupp) Kuhr. Hij werd op 18 december 1916 in Mannheim-Seckemheim geboren als zoon van typograaf en SPD-lid Alois Kuhr. Kuhr ging op zijn negentiende vrijwillig in dienst bij de Wehrmacht. Carrière maakte hij bij de politie in Frankfurt, waar hij het in 1939 had geschopt tot commandant van de verkeerspolitie. Als compagniecommandant van *Battalion 306* van de *Ordnungspolizei* was hij onder meer gestationeerd in Lublin (Oost-Polen) en Pinsk (Wit-Rusland). Daarna ging hij naar het front bij Großssen Donbogen (thans in Oekraïne), waar zijn bataljon vernietigend verslagen werd.¹¹³ In juli 1943 mocht hij gaan uitrusten bij het regiment van de *Ordnungspolizei* in Tilburg, waar hij onder Böhmer de tweede man was. Drie jaar na zijn vrijlating in 1949 uit Kamp Vught nam hij in Frankfurt zijn vooroorlogse functie van politiecommissaris weer op.

Hij had gehoopt daar tot zijn pensioen te blijven, maar het pakte anders uit. Rond 1960 ging de Duitse Justitie onder internationale druk actiever verder met de vervolging van oorlogsmisdadigers. Er was sinds de grote processen die tussen 1945 en 1950 waren gehouden, veel nieuwe informatie naar buiten gekomen over de wandaden in met name Oost-Europa. Kuhr werd in 1962 samen met drie anderen gearresteerd en na zestig dagen op borgtocht van 25.000 mark vrijgelaten. Maar hij werd wel meteen uit zijn functie gezet.

107 Van Kemenade, Hilvarenbeek 1940-1945, 91 e.v.; 'Het voorbije Joodse Dordrecht. Frans reçu getuigt van vergeefse vlucht naar veiliger oorden door joods-Dordtse tandartse' op www.stolpersteine-dordrecht.nl/het_voorbije_joodse_dordrecht_vergeefse_vlucht_joods_dordtse_tandartse.html (geraadpleegd 30 maart 2023).

108 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2063, Dossier J.J. Kuhr, verklaring Otto Pfister.

109 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2063, Dossier J.J. Kuhr, verklaring Walter Kops.

110 NL-HaNA, 2.09.61, COOM, inv.nr. 2063, Dossier J.J. Kuhr, verklaring Otto Hermes.

111 *De Waarheid*, 24 maart 1948.

112 *De Maasbode*, 24 maart 1949.

Kuhr vulde zijn wachtgeld van vierhonderd DM per maand aan met een wijnhandeltje en de fabricage en verkoop van autoshampoo. Het proces tegen hem en vijf anderen werd pas tien jaar later gehouden. Het gerechtelijk vooronderzoek had veel tijd gekost. Bureaucratie en competentiekwesties waren remmende factoren.

Polizei-Bataillon 306 bleek te zijn ingezet voor een breed scala aan misdadige activiteiten: represaillemaatregelen, zuiveringen, Jodentransporten en vooral Joden ‘opruimen’.¹¹⁴ De grootste misdaden werden gepleegd in het najaar van 1942. In september 1942 was Kuhr medeplichtig aan de moord op zesduizend Russische krijgsgevangenen nabij Lublin in het kader van de *Aktion Hühnerfarm*. Zij werden door telkens tien man van de tweede compagnie doodgeschoten op een afstand van drie tot vijf meter. Na vijf schoten werd het peloton afgelost. Om de zenuwen in bedwang te houden werd veel drank genuttigd. Iedere avond werd aan het hoofdkwartier doorgegeven hoeveel ‘eieren’ er geraapt waren op de *Hühnerfarm*.¹¹⁵

Eveneens in september 1942 hield het bataljon een vergeldingsactie tegen de Poolse burgerbevolking in de streek rond Lubartów, nadat een Duitse politiemann vermoord was aangetroffen. Onder leiding van luitenant Kuhr werden tientallen mannen en vrouwen gearresteerd en ter plaatse doodgeschoten.¹¹⁶ In de stad Pinsk in Wit-Rusland, gelegen in de historische regio Polesië, aan de rivier de Pripjat en omringd door de Pripjatmoerassen, werd in november 1942 het Joodse getto opgeheven. De 16.200 Joden werden naar een plaats buiten de stad gedreven, waar Joodse arbeidersploegen grote kuilen hadden gegraven. Mannen, vrouwen en kinderen moesten zich uitkleden, op de rand van een kuil gaan staan om vervolgens te worden neergeschoten. Kuhr zou zelf ook mee geschoten hebben.

De rechtszitting van het *NSG-Verfahren* (*Verfahren wegen Nationalsozialistischer Gewaltverbrechen*) in Frankfurt duurde van november 1971 tot maart 1972. De zes verdachten hielden bij hoog en laag vol dat zij geen bloed aan hun handen hadden en dat zij slechts bevelen hadden opgevolgd. Kuhr noemde het hele proces *quatsch*. *Leidsch Dagblad* was de enige Nederlandse krant die een verslaggever naar het proces in Frankfurt stuurde.¹¹⁷ Aad Wagenaar tekende over de massamoord in Pinsk op: ‘Zes Joden per nekschotbeurt. Afgezien van de baby’s want met hen ging het vlotter als je ze even omhooghield aan de beentjes, ze het schot gaf en ze in de groeve gooide. Daarna mocht de moeder gaan liggen om doodgeschoten te worden.’ Wagenaar wist niet dat Kuhr ook een Tilburgs oorlogsverleden had. Tijdens het proces werd er met geen woord over gerept. Kuhr kreeg van het zestel de laagste straf: tweeënhalve jaar gevangenisstraf.

Herbert Fürck

Over Herbert Fürck is veel bekend door het onderzoek van Günter Neugebauer. Hij onderzocht het oorlogsverleden van een vijftiental mannen uit zijn woonplaats Rendsburg in Noord-Duitsland.¹¹⁸ Neugebauer, die een carrière als SPD-politicus achter de rug heeft, toont met zijn boek uit 2018 aan hoe nazi’s na de oorlog weer gewoon in zijn woonplaats aan de slag konden zonder bestraft te worden. Fürck werd weer gewoon politiechef in Rendsburg, een stadje van 30.000 inwoners. Karl Julius Herbert Fürck werd in Osede bij Osnabrück geboren op 10 juni 1906. Hij maakte snel carrière binnen verschillende politieorganisaties, werd in 1937 lid van de NSDAP en woonde met zijn vrouw Irmgard in het Oost-Pruisische havenstadje Pillau (nu het Russische Baltiejsk), toen hij in 1939 bevorderd werd tot *Polizeihauptmann*.

Het bataljon van de *Ordnungspolizei*, waarvan Fürck een compagnie leidde, werd ingezet voor de massavernietiging van Joden. Fürck was zeker betrokken bij de volgende misdaden: de

executie begin 1940 van minstens duizend Joden in het SS-kamp bij Soldau (nu Działdowo in Noordoost-Polen); de gewelddadige razzia onder Joden in Mielau (het Poolse Mława) in januari 1941; het neerschieten van meer dan tweeduizend Joden en ‘communisten’ in de buurt van Minsk in Wit-Rusland in oktober 1941; en de moord op 20 oktober 1941 op drieduizend Joden in de Wit-Russische stad Sluzk. Fürck zou daar gezegd hebben dat de zuivering op politieke gronden moest gebeuren. Zijn compagnie werd beschreven als sadistisch. Fürck voerde een nietsontziende moordmachine aan. Ten slotte was hij betrokken bij de massamoord eind oktober 1941 op 6.500 Joden in de Wit-Russische plaatsen Niešwież (Niasvizh) en Kleck (Kletsk).

Dit alles werd in december 1941 nog overtroffen door de inzet van Fürcks compagnie bij de ontruiming van het getto van Riga, de hoofdstad van Letland. De Joden moesten in een lange rij naar een bos aan de stadsrand lopen. Daar moesten zij zich uitkleden bij drie groeven en werden ze in groepen doodgeschoten. In totaal ging het om 26.000 Joden. Toen de Duitsers daar het ‘Jodenvraagstuk’ hadden opgelost, werd zijn bataljon ingezet bij de omsingeling van Leningrad.

Voor deze ‘verdiensten’ werd hij bevorderd tot majoor van de *Ordnungspolizei* als SS-Sturmabführer. Bovendien kreeg hij twee onderscheidingen. In februari 1943 vond zijn overplaatsing naar Nederland plaats, waar hij tot oktober 1944 bleef. Fürck kreeg toen vanuit Berlijn het bevel om van Tilburg via Noord-Nederland naar Königsberg (nu Kaliningrad) te gaan om mee te helpen met de verdediging tegen de Russen. Enkele weken later werd hij krijgsgevangen genomen en werd daaruit pas op 19 oktober 1955 na bemiddeling van bondskanselier Adenauer vrijgelaten. Kennelijk wisten de Russen iets van zijn oorlogsmisdaden. Zijn vrouw Irmgard en vier kinderen waren in 1945 van Pillau met het schip Ubena naar Kiel en vervolgens naar Rendsburg gevlucht. Tot zijn pensionering in 1960 was Fürck *Leiter der Polizei-inspektion Rendsburg*. Zijn misdaden verzweeg hij.

Fürcks betrokkenheid bij misdaden in de bezette gebieden was misschien nooit bekend geworden als het openbaar ministerie van Hamburg in 1963 geen onderzoek tegen hem was begonnen voor ‘deelname aan massale schietpartijen tegen de Joodse bevolking’. Het onderzoek vond plaats in beslotenheid en is alleen terug te vinden in de archieven van Justitie. Neugebauer schrijft dat de ondraaglijk late start van de vervolging gebruikelijk (was) in heel Duitsland. De rechterlijke macht en de politiek werden gedomineerd door vele voormalige actieve nationaal-socialisten. Die hadden weinig belangstelling om in het reine te komen met de misdaden van de nazi’s.¹¹⁹

Justitie in Hamburg richtte haar pijlen op de ruiming van het getto in Riga, maar Fürck ontkende glashard: hij had nooit van Jodenmoorden in Riga gehoord. Tussen 1963 en 1970 hielden aanklagers en rechters een niet-openbaar steekspel over wel of niet vervolgen. Fürck werd daarbij volgens Neugebauer geregeld de hand boven het hoofd gehouden. Het laatste wat in de archieven over dit onderzoek is terug te vinden, is de opdracht aan de rechtbank in Hamburg om te beoordelen of Fürcks daden ‘misdaadgerelateerd’ waren. Het antwoord is onbekend, maar de uitkomst was dat Fürck ongemoeid werd gelaten.¹²⁰

113 Voor dit en het volgende zie Schäfer, “*Jedenfalls habe ich auch mitgeschossen*”, 62 e.v.

114 Zie behalve Schäfer, “*Jedenfalls habe ich auch mitgeschossen*” ook ‘Polizei-Bataillon 306’ op: www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Polizei-Bataillone/PB306.htm (geraadpleegd 30 maart 2023).

115 Sachslehner, *Odilo Globocnik*, 181.

116 Schäfer, “*Jedenfalls habe ich auch mitgeschossen*”, 93-96.

117 *Leidsch Dagblad*, 18 maart 1972.

118 Neugebauer, *Gegen das Vergessen*.

119 Neugebauer, *Gegen das Vergessen*, 272.

120 Neugebauer, *Gegen das Vergessen*, 283.

In Hamburg was men niet op de hoogte van de beschuldigingen tegen Fürck die verband hielden met zijn verblijf in Tilburg. Het onderzoek daarnaar door de in 1958 gestarte *Zentralstelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen* in Ludwigsburg in Baden-Württemberg begon met de toezending in de jaren zestig door het NIOD in Amsterdam van de dossiers die tussen 1945 en 1949 waren opgemaakt over de wandaden door de *Ordnungspolizei* in Noord-Brabant. Het zijn dezelfde dossiers die nu te raadplegen zijn in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, maar dan vertaald in het Duits. De Duitse dossiers zijn geanonimiseerd op te vragen bij het *Landesarchiv Schleswig-Holstein*.¹²¹ Wie de Nederlandse dossiers kent, weet wie er met de onleesbaar gemaakte namen bedoeld worden. De moorden op Appels en Van de Voort, Bogers en Bergmans, Leermakers en de executies worden hierin opnieuw breed uitgemeten.

Aan de hand van de oude dossiers werd Fürck in 1970 beschuldigd van zeven executies in de regio Tilburg van in totaal 48 Nederlandse burgers. Enkele getuigen werden opnieuw gehoord, maar zij gaven geen nieuwe informatie, wat na 25 jaar ook niet te verwachten was. Fürck rechtvaardigde zich met de verklaring dat de executies waren bevolen door regimentcommandant Böhmer. De *Zentralstelle* stuurde in 1972 de bevindingen naar het *Staatsanwaltschaft* (Openbaar Ministerie) in Kiel, dat het onderzoek voortzette en getuigen hoorde, opnieuw zonder dat dit nieuwe gezichtspunten opleverde. Fürck bleef zich beroepen op zijn zwijgrecht. Volgens Neugebauer werd het onderzoek van buiten en van binnenuit tegengewerkt: omdat de desinteresse van de advocaat-generaal in Sleeswijk-Holstein, dr. Eduard Nehm, om in het reine te komen met het naziverleden algemeen bekend was.¹²² Het gerechtelijk vooronderzoek liep vertraging op omdat er andere prioriteiten werden gesteld. In 1976 deelde het parket in Kiel aan de minister van Justitie mee het onderzoek tegen Fürck te staken, omdat er geen voldoende verdenking is dat de beschuldigde schuldig is aan een moordmisdrijf of betrokkenheid daarbij.¹²³

De onderzoeksdossiers lagen te verstoffen tot ze in 1988 weer aan het licht kwamen. De reden was de evaluatie door de *Zentralstelle* in Ludwigsburg van de door de Verenigde Naties opgestelde lijsten van gezochte oorlogsmisdadigers. Op 14 april 1988 opende de federale procureur-generaal in Karlsruhe een vooronderzoek tegen Fürck op verdenking van moord. Opnieuw werden alle Tilburgse dossiers bekeken. Op 13 augustus 1990 werd het onderzoek gestaakt. Justitie besloot dat het niet kon worden bewezen wie het bevel gaf om te schieten en op welke basis dat bevel was gebaseerd.¹²⁴ In Nederland zijn deze Duitse pogingen om Fürck te berechten onbekend gebleven. Er is nooit over gepubliceerd.

Twee jaar later, in 1992, overleed Fürck op 86-jarige leeftijd in een verpleeghuis in Rendsburg. Neugebauer sprak in 2018 met zijn zoon Hartmut, die hem vertelde dat zijn vader zijn gezin nooit iets had toevertrouwd over zijn daden in Oost-Europa en Nederland, ook niet over de strafrechtelijke onderzoeken die naar hem zijn ingesteld.

Conclusie

In de Nederlandse oorlogsliteratuur heeft de *Ordnungspolizei* twee gezichten. De manschappen zouden oudere, bedaagde Duitsers zijn geweest die als reservist waren opgeroepen en volstrekt ongeïmproviseerd waren: het waren middenstanders, boekhouders, architecten. Maar zij worden ook afgeschilderd als de ‘gevreeste Grünen’, die joegen op Joden en onderduikers. In het eerste oorlogsjaar waren het inderdaad voornamelijk reservisten, maar zij werden vervangen door geharde *Polizisten* die in Oost-Europa tienduizenden Joden hadden

vermoord. Dat kwam de Duitse bezettingsmacht goed uit, want er was gaandeweg de oorlog geen behoefte meer aan manschappen die speelgoed maakten voor Nederlandse kinderen maar aan gewillige uitvoerders van onderdrukking en vervolging.

Zonder de Orpo hadden de nazi's de repressie in Nederland niet zo voortvarend kunnen uitvoeren. Hun inzet was een effectief instrument bij Jodenvervolging, *Arbeitseinsatz* en de vuige activiteiten van de *Sicherheitsdienst*. De *Ordnungspolizei* arresteerde, bewaakte, deporteerde en executeerde. Het Tilburgse bataljon nam hiervan een belangrijk deel voor zijn rekening, ook buiten de provinciegrenzen, en voerde die taken plichtsgetrouw uit. In de laatste oorlogsweken nam de Orpo in Noord-Brabant het heft in eigen hand en executeerde burgers zonder bevel van hogerhand en zonder enige vorm van proces. De leidinggevende officieren zijn hiervoor niet gestraft, ook niet bij een hernieuwde poging door de Duitse Justitie ver na de oorlog. Zij zwegen en hielden elkaar de hand boven het hoofd. Archieven waren vernietigd. De *Ordnungspolizei* werd bij de opsporing en berechting bovendien beschouwd als een organisatie die slechts bevelen uitvoerde. In Nederland zijn maar drie Orpo's veroordeeld, tegenover honderd leden van de *Sicherheitsdienst*.

De kinderen en kleinkinderen van Piet Leermakers hebben maar gedeeltelijk antwoord gekregen op hun vragen. Zij hebben nu een naam van een vermoedelijke verrader en kunnen de moord plaatsen in de golf van geweld tussen Dolle Dinsdag en de bevrijding van het zuiden van Nederland. Daar moeten zij het helaas mee doen.

Afkortingen

CABR	Ministerie van Justitie, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
COOM	Commissies tot opsporing van oorlogsmisdadigers
LASH	Schleswig, Landesarchiv Schleswig-Holstein
NL-AsdNIOD	NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam
NL-EhvRHCE	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven
NL-HaNa	Nationaal Archief, Den Haag
NL-HtBHIC	Brabants Historisch Informatiecentrum, 's-Hertogenbosch
NL-TbRAT	Regionaal Archief Tilburg

121 Schleswig, Landesarchiv Schleswig-Holstein (LASH), Abt. 352.3, Landgericht und Staatsanwaltschaft Kiel, Abschlußbericht (Einstellungsverfügung) Nr. 17693 en Nr. 18792, Stukken proces tegen Herbert Fürck, november 1972.

122 Neugebauer, *Gegen das Vergessen*, 286.

123 LASH, Abt. 352.3, Landgericht und Staatsanwaltschaft Kiel, Abschlußbericht (Einstellungsverfügung) Nr. 17693, Stukken proces tegen Herbert Fürck, november 1972.

124 LASH, Abt. 352.3, Landgericht und Staatsanwaltschaft Kiel, Abschlußbericht (Einstellungsverfügung), Nr. 18792, Stukken proces tegen Herbert Fürck, november 1972.

Niet gepubliceerde bronnen

- Amsterdam, NIOD (NL-AsdNIOD), Toegang 077. *General-commissariat für das Sicherheitswesen*, inv.nr. 1727, Correspondentie met het *Reservepolizeibataillon 112*, 1941-1944.
- Den Haag, Nationaal Archief (NL-HaNA), Toegang 2.09.08, Directoraat voor de Bijzondere Rechtspleging 1945-1952, inv.nr. 944, Organisatie en indeling van de Duitse *Ordnungspolizei*.
- Den Haag, Nationaal Archief (NL-HaNA), Toegangnr. 2.09.09, Ministerie van Justitie, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) 1945-1952.
- inv.nr. 64335, Dossier Hans Böhmer.
 - inv.nr. 73505, Dossier Hans Ernest Harders.
 - inv.nr. 107802, Dossier J.J. Kuhr.
- Den Haag, Nationaal Archief (NL-HaNA), Toegang 2.09.61, Archieven van de Commissies tot opsporing van oorlogsmisdadigers (COOM), (1942) 1944-1949 (1984).
- inv.nr. 2063, Dossier J.J. Kuhr.
 - inv.nr. 2064, Dossier Herbert Fürck.
 - inv.nr. 2156, Dossier Karl Zogel.
 - inv.nr. 3715, Lijst van oorlogsmisdadigers van wie prima-facie-bewijs naar de B.O.O.M. te Amsterdam is verzonden.
 - inv.nr. 4199, Dossier Hans Böhmer.
- Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum (NL-EhvRH-CE), Toegang 10124, Collectie A. Hoynck van Papendrecht, inv.nr. 9, "Zoals het was", verzet en bevrijding rond Eindhoven, PAN exemplaar no. 4 onder redactie van P. Vriens; ook op www.eindhoven4044.nl/3/PAN_DEEL1.pdf (geraadpleegd 28 maart 2023).
- Schleswig, Landesarchiv Schleswig-Holstein (LASH), Abt. 352.3, Landgericht und Staatsanwaltschaft Kiel, Abschlußbericht (Einstellungsverfügung) Nr. 17693 en Nr. 18792, Stukken proces tegen Herbert Fürck, november 1972.
- Tilburg, Regionaal Archief (NL-TbRAT), Toegang 484, gemeentebestuur van Tilburg (1906) 1938-1985 (2009).
- inv.nr. 3031, Voorschriften, bekendmakingen, dienstorders en dienstmededelingen uitgevaardigd op last van de Duitse bezettingsautoriteiten.
 - inv.nr. 3352, Documentatie over de oorlogsjaren in Tilburg.
- Tilburg, Regionaal Archief (NL-Tb-RAT), Toegang 528, Plaatsingslijst van de collectie memoires en dagboeken Tweede Wereldoorlog, Tilburg, 1940-1945.
- inv.nr. 6M, Dagboek frater Rosarius Wiercx (1897-1979).
 - inv.nr. 13D, Dagboek Adelina C.M.A. Janssens (Tilburg 1880-Tilburg 1974).

Websites

- Breukers, J.M., *Politie en bezettingstijd* (Nederlands Politie Museum 2013) op www.yumpu.com/nl/document/view/20429166/politie-en-bezettingstijd-nederlands-politie-museum (geraadpleegd 10 maart 2023).
- CIA, 'Deportation of Jews from the Netherlands in 1942' op www.cia.gov/readingroom/docs/DEPORTATION%20OF%20JEWS%20FROM%20THE%20NETHERLANDS%20IN%201942_0001.pdf (geraadpleegd 30 maart 2023).
- 'Dwangarbeiders Nederland – WO II' op www.documentatiegroep40-45.nl/dwangarbeid_oud/ (geraadpleegd 27 maart 2023).
- 'Forum der Wehrmacht' op www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/14111-res-pol-bat112-i-polreg3-stab-polreg5/&pageNo=2 (geraadpleegd 14 maart 2023).
- Harthoorn, Rudi, 'Sicherheitsdienst, Wehrmacht en SS' op www.rudi-harthoorn.nl/sicherheitsdienst-wehrmacht-en-ss (geraadpleegd 28 maart 2023).
- 'Tilburg University in oorlogstijd' op www.monumentvoordeurrijheid.nl/wat-zou-jij-doen.html (geraadpleegd 24 maart 2023).

Geraadpleegde literatuur en informatie op internet

- Bak, Peter, *Een oord van bang wachten. Kamp Haaren 1941-1944* (Hilversum en Tilburg 2018).
- 'Bergmans, Wilhelmus Petrus Franciscus' op wikimiddenbrabant.nl/Bergmans_Wilhelmus_Petrus_Franciscus (geraadpleegd 29 maart 2023).
- Bijsterveld, Arnoud-Jan, *Ons huis. Op zoek naar een Joodse familie in Tilburg* (Hilversum 2020).
- Bouman, Pieter Jan, *De April-Mei-stakingen van 1943* ('s-Gravenhage 1950).
- Browning, Christopher R., *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 11 and the Final Solution in Poland* (eerste druk London 2001).
- Burgers, Jan, *Ze hebben ons in de steek gelaten. De geschiedenis van de 7 Brabantse burgemeesters tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Son en Breugel 2004).
- Carmiggelt, Simon, *Honderd Dwaasheden* (Amsterdam 1956).

- Chris Adams '1923 – 1944' op brabantsegesneuvelden.nl/persoon/chris-adams-goirle-1923 (geraadpleegd 27 maart 2023).
- Croes, Marnix, en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945 (Amsterdam 2006).
- Currilla, Wolfgang, *Die deutsche Ordnungspolizei im Westlichen Europa 1940-1945* (Paderborn 2020).
- 'De Post in de Vloeiweide' op nl.wikipedia.org/wiki/De_Post_in_de_Vloeiweide (geraadpleegd 14 maart 2023).
- 'De razzia', op: herdenking-hollandiakattenburg.nl/herdenking/razzia/ (geraadpleegd 5 juni 2023).
- Diden, Jack, *Fighting spirit. Kampfgruppe Chill and the German recovery in the West between 4 September and 9 November 1944, a case study* (dissertatie Nijmegen 2012).
- Diden, Jack, en Maarten Swarts, *Brabant Bevrijd* (Hulst [1993]).
- Hape, Katja, *Veel valse hoop. De Jodenvervolging in Nederland 1940-1945* (Amsterdam en Antwerpen 2018).
- 'Het Brabantse dorp Oisterwijk en Operatie Market Garden' op www.oisterwijk-marketgarden.com/de_duitse_troepen_in_oisterwijk.html (geraadpleegd 28 maart 2023).
- 'Het voorbijje Joodse Dordrecht. Frans reçu getuigt van vergeefse vlucht naar veiliger oorden door joods-Dordtse tandartse' op www.stolpersteine-dordrecht.nl/het_voorbijje_joodse_dordrecht_vergeefse_vlucht_joods_dordtse_tandartse.html (geraadpleegd 30 maart 2023).
- Hoffmann, Alfred, 'Friedrich Degeler: Neue Nachrichten aus „prähistorischer Zeit“' in: Wolfgang Proske, red., *Täter, Helfer, Trittbrettfahrer. Band 8: NS-Belastete aus dem Norden des heutigen Baden-Württemberg* (Gerstetten 2018) 123-135.
- Iersel, Frans van, *Over d'n oorlog. Udenhout en Biezenmortel tussen bezetting en bevrijding* (Udenhout [1994]).
- Janse, Frans P.M., 'Tante Coba, een eenvoudige vrouw. Coba Pulskens (1884-1945), Tilburgse pilotenhelpster in de Tweede Wereldoorlog', *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 22 nr. 2 (2004) 43-68.
- Kemenade, Kees van, *Hilvarenbeek 1940-1945. Hilvarenbeek, Esbeek en Biest-Houtakker tijdens de oorlogsjaren* (Hapert 1983).
- 'Koning Willem II-kazerne' op wikimiddenbrabant.nl/Koning_Willem_II-kazerne (geraadpleegd 10 maart 2023).
- Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (12 dln. + 2 supplementen; 's-Gravenhage/Den Haag en Amsterdam 1969-1994).
- Jong, Ton de, *Duitse vrienden. Verraad en redding in Hilvarenbeek* ([Hilvarenbeek] 2019).
- Jong, Wally de, *De razzia's van 22 en 23 februari 1941 in Amsterdam. Het lot van 389 Joodse mannen* (Amsterdam 2021).
- Kobes, Gerrit, *Opdat wij niet vergeten. Fusillades in Mid-den-Brabant 1942-1944* (Goirle 1992).
- Maas, Rinie, *Brabants oorlogsdrama. Het verbeterd verzet op de Vloeiweide* (Zundert 2011).
- 'Moord in de Diepenstraat' op wikimiddenbrabant.nl/Moord_in_de_Diepenstraat (geraadpleegd 28 maart 2023).
- Moosdijk, Sven van den, 'Noord-Brabant: verzet en repressie in nationale context', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 38 (2021) 84-105.
- Muñoz, Antonio J., *Hitler's Green Army. The German Order Police and their European Auxiliaries, 1933 - 1945. Volume I: Western Europe and Scandinavia* (Bayside NY 2005).
- Neugebauer, Günter, *Gegen das Vergessen. Opfer und Täter in Rendsburgs NS-Zeit* (Osterrönfeld 2018).
- 'Nieuw: Archief Partij van de Arbeid, afdeling Tilburg' op www.regionaalarchieftilburg.nl/home/blog-detail/algemeen/2016/12/09/nieuw-archief-partij-van-de-arbeid-afdeling-tilburg/ (geraadpleegd 29 maart 2023).
- Oord, Ad van den, Siebe Thissen en Jacqueline de Vries, *De Huijkar. Een geschiedenis van de fabriek en haar personeel* (Oisterwijk 1988).
- 'Polizei-Bataillon 93 in Holland' op www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/33417-polizei-bataillon-93-in-holland/ (geraadpleegd 10 maart 2023).
- 'Polizei-Bataillon 306' op: www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Polizei-Bataillone/PB306.htm (geraadpleegd 30 maart 2023).
- 'Polizei Waffenschule Apeldoorn (Die Niederlande) [sic]' op www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/36075-polizei-waffenschule-apeldoorn-die-niederlande/ (geraadpleegd 28 maart 2023).
- Putten, Rob van, 'Piet Gerrits, Tilburgs meest gehate politieagent', *Tilburg* 37 (2019) 79-90.
- Sachslehner, Johannes, *Odilo Globocnik. Hitlers Manager des Todes* (Wien 2014).
- Schäfer, Torsten, "Jedenfalls habe ich auch mitgeschossen". *Das NSG-Verfahren gegen Johann Josef Kuhr und andere ehemalige Angehörige des Polizeibataillons 306, der Polizeireiterabteilung 2 und der SD-Dienststelle von Pinsk beim Landgericht Frankfurt am Main 1962-1973. Eine textanalytische Fallstudie zur Mentalitätsgeschichte* (Hamburg 2007).
- Steffen, Peter, en Hans Evers, *Scheuren in het kleeid. Het joods-katholieke gezin Löb 1881-1945* (Nijmegen 2009).
- Tribunalen in Nederland en andere na-oorlogse rechtspraak*. 4e Jaargang, red. G.C.M. van Nijnatten, J.J.H. van der Brug en J. Milders (Zwolle [1948]).
- Veld, N.K.C.A. in 't, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* ('s-Gravenhage 1976).
- Wiesenthal, Simon, *Recht, nicht Rache. Erinnerungen* (eerste druk Berlin 1989).

- Album studiosorum Academiae lugduno batavae MDLXXV-MDCCCLXXV: accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula* ('s-Gravenhage 1875).
- Anoniem, 'Antwoorden. Familie Thierens', *De Navorscher* 7 (1874) 220-221.
- Baselius, J., *Historisch-verhael inhoudende Sekere notable exploitoren van Oorloge in de Nederlanden, sedert het oprechten van de Companien der Heeren Gouverneurs ende Ritmeesteren van Paulus ende Marcellis Bax* (Breda, Isaac Schilders, 1615).
- Bedaux, J.B. en R. Ekkart, red., *Kinderen op hun mooist. Het kinderportret in de Nederlanden 1500-1700* (Gent-Amsterdam 2000).
- Bergh, R.J. van den, 'Miscellanea Arivistica VII. Samuel de Swaeff', *De Waterschans. Mededelingenblad van de Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom* 23 (1994) 12-18.
- Bosman, Th.E.A., 'Jasper van Kinschot (1552-1603). Een Brabander in dienst van Oranje en dienstig aan zijn gewest' in: J. van Oudheusden e.a., red., *Brabantse biografieën 1. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders* (Meppel/Amsterdam-'s-Hertogenbosch 1992) 95-98.
- Bots, H., I. Matthey en M. Meyer, *Noordbrabantse studenten 1550-1750. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland* 44 (Tilburg 1979).
- Bredius, A., 'Het schildersregister van Jan Sysmus, Stads Doctor van Amsterdam, III', *Oud-Holland: nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst, letterkunde, nijverheid, enz.* 8 (1890) 297-313.
- Bredius, A., 'Eets over de schilders Louys, David en Pieter Finson', *Oud-Holland: nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst, letterkunde, nijverheid, enz.* 36 (1918) 197-204.
- Briels, J., *Vlaamse schilders en de dageraad van Hollands Gouden Eeuw, 1585-1630, met biografieën als bijlage* (Antwerpen 1997).
- Claxton, A.C., 'Medals in portraits of children in seventeenth-century Dutch painting', *The Medal* 27 (1995) 12.
- Delahaye, A. 'De Vier Heerlijkheden' in: A. Delahaye, J.P. van Dooren en Th. Mooren. *Zeven eeuwen Halsteren* (Halsteren 1980) 13-137.
- Delahaye, A. 'Kerkelijke geschiedenis' in: A. Delahaye, J.P. van Dooren en Th. Mooren. *Zeven eeuwen Halsteren* (Halsteren 1980) 158-292.
- Ditzhuizen, R.E. van, *Oranje-Nassau. Een biografisch woordenboek* (Haarlem 1992).
- Dooren, J.P. van. 'De hervormde gemeente' in: A. Delahaye, J.P. van Dooren en Th. Mooren. *Zeven eeuwen Halsteren* (Halsteren 1980) 294-313.
- Eekelen, F. van, 'Een redetwist voor het geloof. Van Geluwe's disputaties in Staats- Vlaanderen'. *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 14 (2011) 79-86.
- Eekhout, M. *Memorabilia van de Tachtigjarige Oorlog. De rol van voorwerpen in de oorlogsherinnering, 1566-1750* (Hilversum 2020).
- Ermerins, J., *Eenige Zeeuwse oudheden, uit echte stukken opgehelderd en in het licht gebragt* (6 dln.; Middelburg, bij Willem Abrahams, 1780-1797).
- Ferwerda, A. *Adelyk en Aanzienelyk Wapen-boek Van De Zeven Provinciën; Waar By Gevoegt Zyn Een Groot Aantal Genealogien Van Voornamen Adelyke En Aanzienelyke Familien* (4 dln.; Leeuwarden, Abraham Ferwerda, Gerrit Tresling en Dr. Abelus Siccama, 1760-1781).
- Ham, W.A. van, *Merck toch hoe sterck. Bijdragen tot de geschiedenis van de vestingwerken van Bergen op Zoom. Studies uit Bergen op Zoom* 4 (Bergen op Zoom 1982).
- Ham, W.A. van, *Wapens en vlaggen van Noord-Brabant* (Zutphen 1986).
- Ham, W.A. van, 'Bergen op Zoom opnieuw beschreven. Thomas de Rouck en de Berge geschiedenis', *De Waterschans. Mededelingenblad van de Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom* 33 (2003) 129-136.
- Ham, W. van en C. Vanwesenbeeck, *Gids voor Oud Bergen op Zoom* (Antwerpen-Haarlem 1983).
- Heyning, K. "'Een schoon schip van oorloghe'", *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 30 nr. 2 (2011) 3-20.
- Huys Janssen, P., *Jan van Bylert, 1597/98-1671. Catalogue Raisonné* (Amsterdam-Philadelphia, 1998).
- Huys Janssen, P. "'The Four Elements' by Louis Finson: a rediscovered masterpiece" in: P. Smeets ed., *Louis Finson. The Four Elements* (Milano 2017) 13-25.
- Jonge, J. de, 'Geslacht De Rouck. Vervolg op een artikel uit 1883', *De Nederlandsche Leeuw* 113 (1996) 268-283.
- Jongh, E. de, *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw* (Zwolle-Haarlem 1986).
- Kerkwijk, A.O. van, 'De stempelsnijders, werkzaam aan de Munt te Dordrecht van 1576-1806. I, *Jaarboek van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 7 (1920) 29-61.
- Leune, J.M.G., *Lidmaten van de protestantse kerk van Steenberg 1611-1622* (Capelle aan den IJssel 2021).
- Levelt, H. 'Ongekende bizonderheden omtrent David Finson's Opwekking van Lasarus'. *Oud-Holland: nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst, letterkunde, nijverheid, enz.* 42 (1925) 46-47.
- Loon, G. van, *Beschryving der Nederlandsche Historipeningen: Of beknopt Verhaal van 't gene sedert de Overdracht der Heerschappye van Keyzer Karel den Vyfden op Koning Philips zynen Zoon, Tot het sluyten van den Uytrechtschen Vreede, In de zeventien Nederlandsche Gewesten is voorgevallen* (4 dln.; In 's Graavenhaage, By Christiaan van Lom, Isaac Vaillant, Pieter Gosse, Rutger Alberts, en Pieter de Hondt, 1723-1731).

- Mooij, Ch. de, *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum 1998).
- Muelen, J.A. vander, *Decisio Brabantina Super Famosissima Quaestione, Qua Quaeritur, Utrum matrimonio, absque pactis dotalibus contracto, & conjugali bonorum communione, statuto domicilii exclusa, illa etiam exclusa censi debeat, quoad bona contrahentium, in alio territorio sita, ubi statutaria communio viget?* Nuper in Suprema Brabantiae Curia, quae Hagae-Comitum est, ventilata ac decisa, rationibus munita, & ab objectionibus vindicata (Ultrajecti, Apud Guilielmum vande Water, Bibliop. 1698).
- Ploeg, F. van der, *Portretten door Zeeuwse meesters uit de Gouden Eeuw* (Zwolle 2020).
- Rijcke, L. de, N. Vayus en J. du Rieu, *Bergen op den Zoom Belegghert op den 18 Iulij 1622, ende Ontleghert den 3 Octobris des selven Iaers; volgens de beschrijvinge gedaen by de drie predikanten van de Gemeynthe Christi aldaer* (Middelburg, Hans van der Hellen, voor Rombout van Hamerste, Bergen op Zoom 1623).
- Romeijn, A., *De stadsregering van Tholen (1577-1795). Bestuur en bestuurders van de stad Tholen vanaf de Satisfactieovereenkomst met prins Willem van Oranje in 1577 tot de val van de Republiek in 1795* (Tholen 2012).
- Sanders, G., 'De beloningspenning van Bergen op Zoom' in: F. van Dongen en H. Verbeem red., *Ambrogio Spinola, 1622* (Bergen op Zoom 2008) 42-60.
- Sanders, G., 'Penningen ter beloning' in: J. Pelsdonk en M. Plomp red., *Hulde! Penningkunst in de Gouden Eeuw* (Zwolle-Haarlem 2012) 79-95.
- Sanders, G., *Het present van Staat. De gouden ketens, kettingen en medailles verleend door de Staten-Generaal, 1588-1795* (Hilversum 2013).
- Segal, S., *A fruitful past. A survey of the fruit still lifes of the Norther and Southern Netherlands from Brueghel till Van Gogh* (Amsterdam-Braunschweig 1983).
- Slootmans, C.J.F., L. Merkelbach van Enkhuyzen en J.P.A. Smit, red. *Halsteren. Zijn geschiedenis en zijn archief* (Bergen op Zoom 1939).
- Snoeck, A., 'Mededeelingen omtrent penningen en munten op "de stad Bergen op Zoom" betrekking hebbende', *Taxandria* 30 (1923) 108-109.
- Snoeck, M.A., 'Bijdragen tot de Penningkunde van Noord-Brabant', *Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 5 (1897) 87-118, 187-218, 301-320.
- Snouckaert van Schauburg, W. van, 'Turcq', *Maandblad van het genealogisch-heraldisch maandblad De Nederlandsche Leeuw* 32 (1914) 92-95.
- Thieme, U. en U. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. Von der Antike bis zur Gegenwart*, U. Thieme en H. Vollmer ed. (37 dln; Leipzig 1907-1950).
- Vanwesenbeeck, C., *De Bergse vastenvond vóór 1945. Studies uit Bergen op Zoom*, reeks monografieën 3 (Bergen op Zoom 1983).
- Vanwesenbeeck, C., 'Honderd Bergse schrijvers. 500 Jaar literaire activiteiten te Bergen op Zoom' in: A. Hagenaars en F. Mink, red., *Zoom op Bergen. 500 Jaar literatuur in Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom 1992) 11-112.
- Verhoeff, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten* (Amsterdam 1983).
- Walle, C. van de, *Siardus Bogaerts; de prior en zijn monasterium te Huijbergen 1614-1670. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland* 48 (Tilburg 1980).
- Weyts, J.L.C., 'Wederwaardigheden van kleine en middelgrote monumenten, in het bijzonder van het stadhuis en Hotel De Draak aan de Grote Markt' in: W.A. van Ham e.a., red., *Bergen op Zoom gebouwd en beschouwd. Studies over stad en stadsbeeld* (Bergen op Zoom 1987) 105-133.
- W.S. (W.M. Snoeck), 'Eenige opmerkingen naar aanleiding van de penningen, afgebeeld bij Van Loon II, bl. 151', *Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 3 (1895) 212-222.
- Zandvliet, K., *Maurits, Prins van Oranje* (Amsterdam-Zwolle 2000).